

Πάντειον Πανεπιστήμιο.
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και
Ιστορίας

Διπλωματική Εργασία:
Καθ: ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ

2ο Μέλος Επιτροπής: Καθ.
ΣΤΑΥΡΟΣ ΤΟΜΠΑΖΟΣ

Η Ευρωπαϊκή
Διακυβέρνηση, οι Φυσικές
Καταστροφές και η
Κλιματική Αλλαγή.

Αντιστάσεις και
Εναλλακτικές Κινηματικές
Πολιτικές

Πέτρος Σταύρου (AM 1123M035)
Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 2025

Αθήνα

Πίνακας περιεχομένων

Συνομογραφίες.....	2
Περίληψη – Executive Summary	3
Λέξεις – Έννοιες Κλειδιά.....	5
1. Εισαγωγή.....	6
1.1 Ο ορισμός της κλιματικής αλλαγής και το καπιταλιστικό «μεταβολικό ρήγμα».....	6
1.2 Η κρισιμότητα της κατάστασης μπροστά στην πραγματικότητα της κλιματικής αλλαγής και οι πολιτικές αρνήσεις και αντιστάσεις.....	8
1.3 Τα Βασικά Ερευνητικά Ερωτήματα της διπλωματικής εργασίας.....	10
1.4 Οι ενότητες της εργασίας	12
2. Παγκόσμιες και Ευρωπαϊκές απαντήσεις στη κλιματική αλλαγή.....	15
2.1 Η στρατηγική της πράσινης νέας συμφωνίας (Green New Deal).....	16
2.2 Η βρετανική, μη κυβερνητική πρόταση, για μια πράσινη νέα συμφωνία (GND). 18	
2.3 Η αμερικάνικη πρόταση για την Πράσινη Νέα Συμφωνία	20
2.4 Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία (European Green Deal)	22
2.5 Οι «κλιματοσηχαστές» και τα επιχειρήματα τους. Οι φυσικές καταστροφές και η ιδεολογικοποίηση τους.....	25
3. Ευρωπαϊκή διακυβέρνηση και περιβαλλοντικές πολιτικές.....	28
3.1 Η Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση μετά την χρηματοπιστωτική κρίση.....	29
3.2 Hard και soft Διακυβέρνηση και ο ρόλος του ενισχυμένου συντονισμού. 31	
3.3 Οι περιβαλλοντικές πολιτικές της ΕΕ. Η εξέλιξη τους από το στάδιο του κατακερματισμού στην ενιαία αντίληψη, σαν στοιχείο της νέας διακυβέρνησης. 32	
3.4 Μεταρρύθμιση ή ρήξη με την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση;. Τα όρια του εφικτού εντός ΕΕ.....	35
4. Ευρωπαϊκή Ένωση και οικολογικές κινηματικές αντιστάσεις.....	40
4.1 Τα ευρωπαϊκά πράσινα κινήματα. Από την κλιματική αλλαγή στη κλιματική δικαιοσύνη. Οι δύο λογικές κινηματικής δράσης.....	42
4.2 Κοινωνικά κινήματα και η διαδικασία της ευρωπαϊκοποίησης (europeanization).....	44
4.3 Τελικά μπορούν γενικά τα κινήματα και ειδικά τα περιβαλλοντικά κινήματα να αλλάξουν την Ευρώπη;	46
5. Συμπεράσματα.....	51
6. Βιβλιογραφία.....	56

Συντομογραφίες.

Intergovernmental Panel on Climate Change	IPCC
Ευρωπαϊκή Ένωση	ΕΕ
Ευρωζώνη	ΕΖ
Πράσινη Νέα Συμφωνία	GND
Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία	GD

Περίληψη – Executive Summary

Στη παρούσα εργασία εξετάζεται η πρόσληψη της κλιματικής αλλαγής και των συνεπειών της, από το θεσμικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και ερευνάται το κατά πόσον ο λόγος και οι στρατηγικές για την κλιματική αλλαγή επηρεάζουν τον τρόπο που λειτουργεί και εκδηλώνεται η διακυβέρνηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ή επηρεάζονται από αυτήν. Εξετάζονται επίσης και συγκρίνονται, έως ένα βαθμό, οι στρατηγικές αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής που πήραν το όνομα «Νέα Πράσινη Συμφωνία» στη Μεγάλη Βρετανία, στις ΗΠΑ και στην ΕΕ. Η σύγκριση δείχνει ότι η κλιματική αλλαγή, δηλαδή, η μακροχρόνια αλλαγή των κλιματικών συνθηκών που οφείλεται στην ανθρώπινη δραστηριότητα, που είναι υπαγμένη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, καθώς και οι συνέπειες της, απαιτούν μια διαδικασία μετάβασης σε ένα άλλο κοινωνικό, παραγωγικό και κλιματικό καθεστώς. Με αφορμή αυτήν τη διαπίστωση, δημιουργείται το θεμελιακό ερώτημα του κατά πόσον η ΕΕ, οι θεσμοί της και το σύστημα διακυβέρνησης της μπορούν να μεταρρυθμιστούν ριζικά προς μια τέτοια βαθιά μετασχηματιστική διαδικασία. Διερευνάται, επίσης, για τον ρόλο που έχουν, η μπορούν να έχουν, οι κινηματικές αντιστάσεις στις οικονομικές και περιβαλλοντικές πολιτικές της ΕΕ και περιγράφονται οι θεσμικές και πολιτικές μετατοπίσεις που συνέβησαν, με αφορμή την κρίση χρέους και την συνεπακόλουθη κρίση του ευρώ, στο σύστημα διακυβέρνησης της ΕΕ. Τέλος, τίθενται οι αντικειμενικοί παράγοντες που υφίστανται και που επικαιροποιούν διαρκώς το ερώτημα της «ρήξης» με την ΕΕ, εφόσον οι ευρωπαϊκές κοινωνίες, κάτω από τις αναπόδραστες συνέπειες της κλιματικής αλλαγής, προτεραιοποιήσουν την αναγκαιότητα της μετάβασης σε μια άλλου είδους κοινωνική και οικονομική οργάνωση. Τέλος, σκιαγραφείται το ποια θα μπορούσε να είναι η συμβολή και ο ρόλος των περιβαλλοντικών και των συναφών κινημάτων και του συγκρουσιακού τους πεδίου σε μια περίπτωση «ρήξης» με την λογική της ευρωπαϊκής ενοποίησης και της διακυβέρνησής της. Διαπιστώνεται ότι τα ριζοσπαστικά περιβαλλοντικά κινήματα μπορούν να συνεισφέρουν σε ένα νέο συγκρουσιακό περιεχόμενο μιας ανανεωμένης διπλής στρατηγικής πολέμου Θέσεων και Κινήσεων. Το αίτημα της «αντι-λιτότητας» δεν επαρκεί για μια τέτοια προοπτική και θα πρέπει να μπει, επί τάπητος, το ζήτημα της μετάβασης σε μια άλλη παραγωγική και περιβαλλοντική λογική.

This paper investigates the conceptualization of climate change and its consequences within the institutional framework of the European Union (EU). It further explores the extent to which discourses and strategies surrounding climate change shape, or are in turn shaped by, the modalities of governance underpinning European integration. In addition, it examines and, to a certain extent, compares the climate strategies articulated under the label of the “Green New Deal” in the United Kingdom, the United States, and the European Union.

The analysis demonstrates that climate change—understood as the long-term transformation of climatic conditions resulting from human activity embedded within the capitalist mode of production—and its manifold consequences necessitate a transition towards an alternative social, productive, and ecological regime. This observation raises a fundamental question: whether the EU, its institutions, and its governance architecture are capable of undergoing a radical reform oriented towards such a profound process of transformation.

The paper also considers the role that social and environmental movements of resistance to EU economic and environmental policies have played, or may potentially play, in this context. It traces the institutional and political shifts that occurred within the EU's governance system in the wake of the sovereign debt crisis and the subsequent eurozone crisis. Furthermore, it highlights the structural factors that continually reassert the question of a potential “rupture” with the EU, should European societies, confronted with the inescapable consequences of climate change, prioritize the imperative of transitioning towards a qualitatively different model of social and economic organization.

Finally, the analysis delineates the possible contribution and role of environmental and allied movements—and the arenas of contention they generate—in scenarios that involve a rupture with the logic of European integration and its system of governance. It concludes that radical environmental movements may provide crucial impetus for a renewed dual strategy, combining a “war of position” with a “war of movement.” The anti-austerity agenda, while significant, is insufficient to sustain such a horizon of transformation; rather, the transition towards a new productive and ecological rationality must be explicitly foregrounded.

Λέξεις – Έννοιες Κλειδιά.

Κλιματική Αλλαγή, Κλιματική Κρίση, Μεταβολικό Ρήγμα, Ανθρωποκαίνιος Περίοδος, Κλίμα, Κλιματικό Καθεστώς, κλιματική δικαιοσύνη, κλιματικός ησυχασμός, Αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός, Ευρωπαϊκός Συντονισμός, Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση, Πολυεπίπεδη διακυβέρνηση, Ευρωσκεπτικισμός, Ευρωπαϊκοποίηση, Στρατηγική διασταυρούμενης επιρροής, Ευρωπαϊκοποίηση, Πόλεμος Θέσεων, Πόλεμος κινήσεων.

1. Εισαγωγή.

1.1 Ο ορισμός της κλιματικής αλλαγής και το καπιταλιστικό «μεταβολικό ρήγμα».

Σύμφωνα με το γλωσσάριο (IPCC/Stocker, 2013, p. 4-12) της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Αλλαγή του Κλίματος (Intergovernmental Panel on Climate Change – IPCC), ενός σημαντικού διεθνούς οργανισμού για την σχέση της επιστήμης με τις περιβαλλοντικές αλλαγές, κλιματική αλλαγή είναι η στατιστικά σημαντική μεταβολή στο κλίμα που παρατηρείται και επιμένει για ένα μακρύ χρονικό διάστημα (δεκαετίες) και οφείλεται σε φυσικές αιτίες αλλά κυρίως, στην ανθρώπινη δραστηριότητα (όπως στην ιστορική περίοδο που ξεκινάει από την πρώτη βιομηχανική επανάσταση και φτάνει μέχρι και τις μέρες μας) και στη χρήση των ορυκτών πηγών ενέργειας. Η κλιματική αλλαγή αναφέρεται στη μακροχρόνια μεταβολή των καιρικών συνθηκών και της μέσης θερμοκρασίας της Γης, η οποία οφείλεται κυρίως στην εκπομπή αερίων του θερμοκηπίου, όπως το διοξείδιο του άνθρακα (CO₂) και το μεθάνιο (CH₄).

Η κλιματική αλλαγή, εκτός από την αύξηση της θερμοκρασίας, προκαλεί πλημμύρες, έντονες βροχοπτώσεις, καύσωνες διαρκείας, μεταβολές του τρόπου εκδήλωσης των εποχών, μεταβολές στη χλωρίδα και πανίδα των περιοχών που πλήττονται και άλλες φυσικές καταστροφές. Η κλιματική αλλαγή, ως έννοια, σχετίζεται πολύ στενά με την έννοια της κλιματικής κρίσης. Όμως δεν θα πρέπει να ταυτίζονται. Η κλιματική αλλαγή είναι περισσότερο επιστημονικός όρος που εξετάζει τις μακροπρόθεσμες και ανθρωπογενείς μεταβολές του παγκόσμιου, περιφερειακού ή τοπικού κλίματος. Η κλιματική κρίση, αντίθετα, αναφέρεται κυρίως σε συγκεκριμένες περιόδους έντονων φαινομένων που δημιουργούν εξαιρετικά δύσκολες καταστάσεις, πλήττουν περιοχές, οικονομικούς κλάδους και κοινωνικές τάξεις, σε διαφορετικό βαθμό και με διαφορετικές ικανότητες αντίδρασης και αποκατάστασης των ζημιών. Η κλιματική κρίση, ως έννοια, έχει περισσότερο κινηματική και πολιτική χρήση ενώ η κλιματική αλλαγή έχει περισσότερο επίσημη, θεσμική και επιστημονική χρήση.

Για τις ανάγκες αυτής της διπλωματικής εργασίας και ενώ αποδέχομαι τους παραπάνω ορισμούς οφείλω να ξεκαθαρίσω τα εξής:

Η «ανθρώπινη δραστηριότητα», που αποτελεί την γενικώς αποδεκτή αιτία της κλιματικής αλλαγής (πλην κάποιων αρνητών της κλιματικής αλλαγής ακροδεξιάς κυρίως προέλευσης) δεν είναι η όποια οικονομική ή παραγωγική δραστηριότητα που σκοπό έχει την κάλυψη των ανθρωπίνων αναγκών. Για τους σκοπούς αυτής της διπλωματικής εργασίας, η «ανθρώπινη δραστηριότητα», είναι αυτή που είναι υπαγμένη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Παρότι και άλλα οικονομικά συστήματα έχουν επιφέρει πρόσκαιρες ή συστηματικές και πολύ βαριές βλάβες στο περιβάλλον και γενικότερα σε αυτό που αποκαλούμε «φύση», ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και η αυτοαναφορικότητα της καπιταλιστικής συσσώρευσης είναι ιστορικά μοναδικοί παράγοντες. Ενώ και τα «ανατολικά» και

τα λεγόμενα «σοσιαλιστικά ή κομμουνιστικά» συστήματα οικονομικής οργάνωσης δημιούργησαν βαριές μορφές μόλυνσης και ανεπανόρθωτες περιβαλλοντικές βλάβες, η κατάρρευση τους και η αντικατάστασή τους από οικονομίες της αγοράς δεν επέφερε καμία βελτίωση των διεθνών περιβαλλοντικών δεικτών. Όμως και αυτά τα «συστήματα» υπάγονται στον «περίγυρο» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αφού χρησιμοποιούν πολλές από τις αρχές οργάνωσης του, ακόμα και όταν διαθέτουν αρκετά μετακαπιταλιστικά στοιχεία (πχ εκτεταμένη κρατική ιδιοκτησία – απουσία χρηματοπιστωτικού τομέα κλπ).

Η μαρξιστική έννοια του «μεταβολικού ρήγματος» (Foster, 2013, p. 1–19) χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τη διατάραξη της σχέσης της ανθρώπινης κοινωνίας με την «φύση», στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η στόχευση της διαρκούς ανάπτυξης οδηγεί τον καπιταλιστικό μεταβολισμό στην υπερκατανάλωση και στη ρύπανση που μετατρέπει τη «φύση», από ένα οργανικό σύστημα, σε απλό πλουτοπαραγωγικό πόρο. Γιατί όμως ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής οδηγεί αναπόφευκτα στο «μεταβολικό ρήγμα» ενώ άλλοι τρόποι οργάνωσης της οικονομίας μπορεί, ενδεχομενικά μόνο, να οδηγήσουν και σε «μεταβολικό ρήγμα»;

Η καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή διαφέρει από την απλή εμπορευματική παραγωγή, διότι μόνο η καπιταλιστική παραγωγή γενέκευσε, ιστορικά, την εν γένη εμπορευματική παραγωγή που προϋπήρχε του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Και αυτή η ιστορική γενέκευση προέκυψε για έναν και μόνο λόγο. Η καπιταλιστική παραγωγή, ενώ στηρίζεται υλικά στην εκδήλωση των αναγκών, δεν αποσκοπεί στην ικανοποίηση τους αλλά στην αυτοαξιοποίηση της αξίας. Η ικανοποίηση των αναγκών αποτελεί παραπροϊόν του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, παρόλο, που αποτελεί αφετηρία του, όπως άλλωστε και σε κάθε τρόπο οργάνωσης των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Η κίνηση της καπιταλιστικής οργάνωσης της οικονομίας έχει μοναδικό σκοπό την αύξηση της χρηματικής αξίας που προκαταβλήθηκε.

«Στην πραγματικότητα όμως η αξία γίνεται εδώ το υποκείμενο ενός προτσές, μέσα στο οποίο αλλάζοντας διαρκώς μορφή, παίρνοντας τότε τη μορφή του χρήματος και τότε του εμπορεύματος, αλλάζει διαρκώς το μέγεθός της και αξιοποιείται απωθώντας τον ευατό της σαν υπεραξία από τον ίδιο τον ευατό της σαν αρχική αξία. Γιατί η κίνηση που μέσα σ' αυτήν προσθέτει υπεραξία στον ευατό της, είναι η δική της κίνηση, επομένως η αξιοποίηση της είναι αυτοαξιοποίηση.» (Μαρξ, 1996, p. 167).

Είναι αυτή η αυτοαξιοποιούμενη κίνηση του κεφαλαίου, χωρίς μέτρο και χωρίς τέλος, που βαθαίνει το «μεταβολικό ρήγμα» και οδηγεί σε δομική αποσύνδεση τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα από τα οικολογικά. Αυτή η αποσύνδεση της κοινωνικοοικονομικής «σφαίρας» από την οικολογική, είναι στην ουσία υποταγή στο καπιταλιστικό κύκλωμα της αυτοαξιοποίησης. Έτσι, δεν είναι η εν γένη ανθρώπινη δραστηριότητα βλαπτική για το περιβάλλον. Πρόκειται για την υπαγμένη στην καπιταλιστική αυτοαξιοποίηση δραστηριότητα που θα πρέπει να

αναφερόμαστε και που στην πραγματικότητα αποτελεί τη βάση εννοιών όπως είναι η έννοια της «ανθρωποκαίνιου περιόδου», κατά την οποία ο άνθρωπος εξελίσσεται σε μείζονα γεωλογική δύναμη (Saito, 2022, p. 19). Μήπως λοιπόν οφείλουμε να μιλάμε για «Καπιταλοκαίνιο» περίοδο και όχι για «ανθρωποκαίνιο»;

Η πρώτη επισήμανση αφορούσε στην έννοια της ανθρώπινης δραστηριότητας και σε πιο πλαίσιο που την εντάσσουμε. Η δεύτερη επισήμανση που θέλω να κάνω, σχετικά με τους ορισμούς και στους σκοπούς αυτής της εργασίας, αφορά στην έννοια «κλίμα». Υπάρχει ο στενός ορισμός του κλίματος που αναφέρεται στο σύνολο των μέσων τιμών και της διακύμανσης των καιρικών φαινομένων (θερμοκρασία, βροχόπτωση, υγρασία, άνεμος, ηλιοφάνεια) σε μια διάρκεια βάθους 30 ετών και πλέον. Το «κλίμα», με τον ευρύ ορισμό, αναφέρεται περισσότερο στην έννοια του κλιματικού συστήματος. Το κλιματικό σύστημα είναι μια πολύπλοκη σχέση που περιλαμβάνει την ατμόσφαιρα, την υδρόσφαιρα, τη λιθόσφαιρα, τη κρυόσφαιρα και τη βιόσφαιρα (χλωρίδα – Πανίδα – Ανθρώπινες Κοινωνίες) καθώς και τις αλληλεπιδράσεις τους, μεταξύ τους και με την ηλιακή ακτινοβολία (Stocker, 2013, p. 1450–1451).

Από την έννοια του κλιματικού συστήματος μπορούμε να περάσουμε στην έννοια του «κλιματικού καθεστώτος», όπου η λέξη κλίμα προσλαμβάνει όλες τις σημασίες της σχέσης των ανθρώπινων κοινωνιών με τις υλικές συνθήκες της ύπαρξής τους (Latour, 2019, p. 19).

Προφανώς, η χρήση της έννοιας του «κλιματικού καθεστώτος» μας βοηθάει να προσανατολιστούμε πολιτικά και να κατανοήσουμε τις διάφορες «αρνήσεις» της κλιματικής αλλαγής, όχι ως απλές παραδοξολογίες, αλλά ως πολιτικές αρνήσεις των υλικών συνθηκών ύπαρξης των ανθρώπινων κοινωνιών. Η εναντίωση σε αυτές τις «αρνήσεις» δεν μπορεί να γίνει μόνο με όρους «επιστημοσύνης» ή λογικών επιχειρημάτων. Θα πρέπει αναγκαστικά να πάρει την μορφή ιδεολογικού και πολιτικού αγώνα, όπως και την μορφή ενός ριζικά διαφορετικού οικονομικού και πολιτικού προγράμματος.

1.2 Η κρισιμότητα της κατάστασης μπροστά στην πραγματικότητα της κλιματικής αλλαγής και οι πολιτικές αρνήσεις και αντιστάσεις.

Στις 19 Ιουνίου 2018, στο Κέιπ Τάουν της Νότιας Αφρικής, οι «πόλεις C40¹» παρουσίασαν μια έκθεση με τίτλο: «Το μέλλον που δεν θέλουμε — Πώς η κλιματική αλλαγή θα μπορούσε να επηρεάσει τις μεγαλύτερες πόλεις του κόσμου» για το πώς δισεκατομμύρια άνθρωποι, σε χιλιάδες πόλεις σε όλο τον κόσμο, θα κινδυνεύουν από το κλίμα, τους καύσωνες, την ξηρασία, τις πλημμύρες, τις ελλείψεις τροφίμων, τις διακοπές ρεύματος αλλά και από τις κοινωνικές

¹ Το C40 πρόκειται για έναν οργανισμό - παγκόσμιο δίκτυο που αποτελείται από 100, περίπου, δημοτικές αρχές των μεγαλύτερων και σημαντικότερων πόλεων – μητροπολιτικών κέντρων του πλανήτη που έχουν αναλάβει δράσεις και ενδιαφέρονται να αντιμετωπίσουν την κλιματική κρίση και τις συνέπειες που έχει αυτή στις πόλεις τους (C40 Cities, χωρίς ημερομηνία).

ανισότητες, μέχρι τα μέσα του αιώνα, χωρίς τολμηρή και επείγουσα δράση για τη μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου».

Πιο συγκεκριμένα, τα κύρια ευρήματα της έκθεσης αναφέρουν ότι, έως το 2050 1,6 δισεκατομμύρια άνθρωποι 970 μητροπολιτικών κέντρων θα εκτίθενται τακτικά σε ακραίες υψηλές θερμοκρασίες και πάνω από 800 εκατομμύρια άνθρωποι, που ζουν σε 570 πόλεις, θα είναι ευάλωτοι στην άνοδο της στάθμης της θάλασσας και στις παράκτιες πλημμύρες. Ταυτόχρονα, 2,5 δισεκατομμύρια άνθρωποι θα ζουν σε πάνω από 1.600 πόλεις στις οποίες η προσφορά τροφίμων θα απειλείται, διαρκώς, από την κλιματική αλλαγή και 650 εκατομμύρια άνθρωποι, σε περισσότερες από 500 πόλεις, θα διατρέχουν κίνδυνο λειψυδρίας λόγω της κλιματικής αλλαγής.

Παρόλο όμως που τα πραγματολογικά στοιχεία δείχνουν την κρισιμότητα της κατάστασης, οι «αρνήσεις» της κλιματικής αλλαγής ακολουθούν την πορεία του ακροδεξιού κύματος στις δυτικές κοινωνίες. Όπως στα μεταναστευτικά ζητήματα, έτσι και στα περιβαλλοντικά ζητήματα, όπως και σε αυτά της κλιματικής αλλαγής και των κλιματικών κρίσεων, φαίνεται πως η αλληλοεπίδραση νεοφιλελευθερισμού και αυταρχικών, ακροδεξιών και νεοφασιστικών απόψεων εξελίσσεται σε καθοριστική έκφραση της κεντρικής πολιτικής ατζέντας αυτών των κοινωνιών.

Θα διακρίνουμε δύο διαφορετικές, αλλά εξίσου προβληματικές, πολιτικές στάσεις απέναντι στην κλιματική αλλαγή:

Η μία στάση, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η ακροδεξιά άρνηση, με κύριο και πιο χαρακτηριστικό εκφραστή της τον Πρόεδρο των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ. Ο Ντόναλντ Τραμπ έχει εκφράσει έντονη αμφισβήτηση για την κλιματική αλλαγή, με τη γραμμή του να κινείται ανάμεσα στη διάψευση και τη μείωση της σοβαρότητάς της. Η άρνηση του έχει εκφραστεί και στους δύο κύκλους της προεδρίας του. Κατά την πρώτη περίοδο της προεδρίας του αποφασίστηκαν 1) η έξοδος των ΗΠΑ από τη Συμφωνία του Παρισιού το 2017, β) η κατάργηση περίπου 125 περιβαλλοντικών ρυθμίσεων και γ) η ενίσχυση της χρήσης των ορυκτών καυσίμων. Κατά την επανεκλογή του και μέχρι σήμερα έχει α) υπογράψει νέα εντολή να αποσύρει άμεσα τις ΗΠΑ από τη Συμφωνία του Παρισιού (Executive Order 14162, 20 Ιανουαρίου) και β) επιφέρει μειώσεις κονδυλίων έρευνας για διάφορους οργανισμούς, μεταξύ των οποίων και της NASA, και γ) προτεραιοποιεί την ενίσχυση της χρήσης ορυκτών καυσίμων ((Wikipedia, χωρίς ημερομηνία-α).

Η δεύτερη πολιτική στάση είναι ξεκάθαρα νεοφιλελεύθερη. Ο νεοφιλελευθερισμός δεν αρνείται την ύπαρξη της κλιματικής αλλαγής. Την αναγνωρίζει αλλά την ενσωματώνει ως πρόβλημα προς «διαχείριση», μέσω αγορών, τεχνοκρατίας και ιδιωτικοποίησης της φύσης. Η κλιματική αλλαγή είναι ένα πρόβλημα των σωστών τιμών και της ενσωμάτωσης των «εξωτερικών οικονομιών» (Saez, 2024). Αντί για στόχο ριζικής αλλαγής του παραγωγικού συστήματος, η κλιματική αλλαγή παρουσιάζεται ως τεχνολογικό ή διαχειριστικό

ζήτημα ή ζήτημα επιλογής των σωστών τιμών. Εξαιτίας αυτής της τεχνοκρατικής οπτικής του ζητήματος, ο νεοφιλελευθερισμός αρνείται να δει το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής, ως ζήτημα στρατηγικής ανακατεύθυνσης της οικονομίας, γιατί κάτι τέτοιο θα ακύρωνε τις βασικές και θεμελιώδεις παραδοχές του.

Για συγγραφείς, όπως ο Brian Elliott, η κλιματική αλλαγή έχει ενσωματωθεί ως κεντρική έννοια στην νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση και δεν αποτελεί ένα φυσικό φαινόμενο αλλά ένα σύμπτωμα νεοφιλελεύθερης κυβερνησιμότητας (Elliott, 2016, p. 1-9)

Στο σημείο αυτό μπορούμε να δούμε καθαρά και τον ρόλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), ως μιας διακρατικής μορφής νεοφιλελευθερισμού που διαφοροποιείται, σε αρκετά σημεία, από έναν «φυσικό» νεοφιλελευθερισμό, αγγλοσαξονικού τύπου. Για το ευρωπαϊκό νεοφιλελεύθερο ιδίωμα της συνταγματοποιημένης λιτότητας η κλιματική αλλαγή αποτελεί οργανωτικό παράγοντα ενίσχυσης των αγορών, όπως άλλωστε και ο κρατικός μηχανισμός. Αυτήν τη νεοφιλελεύθερη και ευρωπαϊκή «ιδιομορφία» θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στα επόμενα κεφάλαια της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Τέλος, θα σημειώναμε πως η έννοια της φυσικής καταστροφής, που προκαλείται από την κλιματική αλλαγή, δεν τεχνοκρατικοποιείται μόνο αλλά είναι δυνατόν να «πολιτικοποιηθεί» όπως και οι μεταναστευτικές κρίσεις ή οι κάθε μορφής γεωπολιτική κρίση. Η πολιτικοποίηση των φυσικών καταστροφών αλλά και των κάθε λογής κρίσεων (γεωπολιτικών – μεταναστευτικών και άλλων) οδηγούν σε ρητορικές αφηγήσεις ασφάλειας και πολεμικής προετοιμασίας (Elliot , 2016, p. 52-56).

1.3 Τα Βασικά Ερευνητικά Ερωτήματα της διπλωματικής εργασίας

Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2007 – 2010 και η ευρωπαϊκή της εκδοχή, με την κρίση του ευρώ, διαμόρφωσε ένα νέο πλαίσιο άσκησης της ευρωπαϊκής και διακρατικής κυβερνησιμότητας και επαναπροσδιόρισε τον τρόπο άσκησης των ευρωπαϊκών νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο 2010 – 2020, παρατηρήθηκε η ολοκλήρωση του περάσματος από την καθιέρωση των αγορών, ως βασικού παράγοντα των επιμέρους κρατικών πολιτικών, στην εντατικοποίηση του συστήματος συντονισμού των επιμέρους εθνικών πολιτικών (Χατζησταύρου, 2018, p.18 – 29). Οι διαφορές φαίνονται αμελητέες αλλά δεν είναι. Κατά την περίοδο εγκαθίδρυσης της πρωτοκαθεδρίας των αγορών υπήρχε μια παράλληλη υλοποίηση πολιτικών συνοχής και σύγκλισης των ευρωπαϊκών οικονομιών. Στη φάση της εντατικοποίησης του συντονισμού (Θεσμός Ευρωπαϊκού Εξαμήνου) ο στόχος της σύγκλισης των οικονομιών υποχωρεί, έναντι του στόχου εγκαθίδρυσης οργανωσιακών προτύπων συντονισμού. Οι εθνικές διαφορές οικονομικής αποτελεσματικότητας και επιπέδου ανάπτυξης μετατρέπονται από πρόβλημα σε κίνητρο συνεχούς αναβάθμισης των συντονιστικών ικανοτήτων των δημοσιονομικών πολιτικών.

Κατά τον ίδιο τρόπο, οι ευρωπαϊκές πολιτικές για το περιβάλλον εξελίχθηκαν από δευτερεύουσες διαχειριστικές και τεχνοκρατικές προσπάθειες, που αφορούσαν κυρίως τη ρύπανση αέρα και νερού (δεκαετία του 90), σε συντονιστικές πολιτικές για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, μέσω μιας διαδικασίας που ονομάζεται «πράσινη μετάβαση» (European Climate Pact, χωρίς ημερομηνία). Η «πράσινη μετάβαση» είναι φιλόδοξη (η Ευρώπη στοχεύει να γίνει κλιματικά ουδέτερη ήπειρος) στρατηγική που παρά τη φιλοδοξία της δεν αμφισβητεί την μόνιμη δημοσιονομική πειθαρχία, τουναντίον, την ενισχύει στο βαθμό που λειτουργεί ανταγωνιστικά με άλλες στρατηγικές, μέσα σε αυστηρά οριοθετημένο δημοσιονομικό χώρο (αυτόν του κοινοτικού προϋπολογισμού που εδώ και δεκαετίες παραμένει σταθερός γύρω στο αμελητέο 1% του ευρωζωνικού ΑΕΠ).

Η πολεμική σύγκρουση Ρωσίας – Ουκρανίας και ο επαναπροσδιορισμός των προτεραιοτήτων του NATO, που οδήγησαν στην πρόσφατη στρατηγική του επανεξοπλισμού της Ευρώπης (Κανδηλάπτης, 2025) δεν αποτελέσαν αιτία εγκατάλειψης της στρατηγικής της «πράσινης μετάβασης» αλλά επέφεραν, αναπάντεχα, μια ενίσχυση της σημασίας της κλιματικής αλλαγής, ως παράγοντα οικονομικής και γεωπολιτικής αστάθειας. Ο επανεξοπλισμός, η ενεργειακή αυτονομία, οι κλιματική αλλαγή, οι φυσικές καταστροφές και οι γεωστρατηγικοί κίνδυνοι αποκτούν «πράσινο» συντονιστικό πλαίσιο, μέσω επενδύσεων και υποδομών διπλής χρήσης (Σταύρου, 2025) (και ειρηνικής – περιβαλλοντικής και στρατιωτικής).

Από την άλλη, η ιστορία των περιβαλλοντικών κινημάτων, που αναπτύχθηκαν στην ευρωπαϊκή ήπειρο, δείχνει την εξέλιξη κινηματικών κύκλων έντονης πολιτικοποίησης περιβαλλοντικών θεμάτων που ακολουθούνται, είτε από μια ορισμένου βαθμού θεσμοποίηση που κλείνει το κύκλο της κινηματικής δράσης είτε από την ανάπτυξη νέων κινηματικών κύκλων που ριζοσπαστικοποιούνται, σε διάφορες κατευθύνσεις, και ανθίστανται στη θεσμοποίηση (Ollitrault, 2022). Έτσι, ενώ την δεκαετία του 60 και 70 παρατηρούμε την ανάπτυξη κινημάτων ενάντια στη βιομηχανική ρύπανση και την πυρηνική ενέργεια, στη δεκαετία του 80 εκδηλώνεται μια θεσμική αναγνώριση των οικολογικών αιτημάτων με την αποδοχή της οικολογικής ατζέντας, από τα περισσότερα κόμματα των ευρωπαϊκών κρατών, αλλά και με τη δημιουργία θεματικών κομματικών σχηματισμών και εξειδικευμένων «πράσινων» κομμάτων. Στη δεκαετία του 90 τα οικολογικά κινήματα ενσωματώνονται στο αντιπαγκοσμιοποιητικό κίνημα και επανεμφανίζονται την δεκαετία του 2000 με το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής. Κατά τη δεκαετία 2010 – 2020 και ως τις μέρες μας η κινηματική δράση για την κλιματική αλλαγή ριζοσπαστικοποιείται περαιτέρω, με την μετεξέλιξη της «κλιματικής αλλαγής» σε «κλιματική δικαιοσύνη». Με την «κλιματική δικαιοσύνη» τίθεται, επί τάπητος, το θέμα της κλιματικής αλλαγής πάνω στον χωρικό και ταξικό καμβά των δυτικών κοινωνιών, αλλά και πάνω στους πολλαπλούς αποκλεισμούς που υφίστανται συγκεκριμένες κατηγορίες ανθρώπων.

Με βάση το παραπάνω πλαίσιο των μετεξελίξεων της ευρωπαϊκής θεσμικής υπόστασης και των τάσεων πολιτικοποίησης – ριζοσπαστικοποίησης των περιβαλλοντικών κινήσεων, τα βασικά διερευνητικά ερωτήματα αυτής της διπλωματικής εργασίας είναι τα εξής:

- Πως συμβιβάζεται η φιλόδοξη «πράσινη» ατζέντα της ΕΕ με τον μετεξελιγμένο χαρακτήρα της, σε μηχανισμό επιβολής της ομογενοποιημένης δημοσιονομικής λιτότητας; Μπορεί να μεταρρυθμιστεί, σε προοδευτική κατεύθυνση και προς μια κλιματικά ουδέτερη ήπειρο;
- Μπορούν τα περιβαλλοντικά κινήματα να ανανεώσουν τον πολιτικό ριζοσπαστισμό, εντός της ΕΕ, και να εξυπηρετήσουν έτσι την μετάβαση σε ένα άλλο παραγωγικό σύστημα και στη δίκαιη και κοινωνική κλιματική ουδετερότητα;

Η ιστορία των ευρωπαϊκών περιβαλλοντικών κινήσεων δείχνει μια εξέλιξη από την περιβαλλοντική διαμαρτυρία σε πολιτική διεκδίκηση για κοινωνική αλλαγή. Μπορεί κάτι τέτοιο να έχει προοπτικές; Η πρόσκαιρη απάντηση που δίνω είναι θετική. Ναι, μπορεί κάτι τέτοιο να έχει προοπτικές εφόσον οδηγήσει σε μια αντινεοφιλελεύθερη ορθολογικότητα που θα πείσει τις εργαζόμενες τάξεις ότι μπορούν να μπουν ξανά στο προσκήνιο της ιστορίας.

1.4 Οι ενότητες της εργασίας

Στην επόμενη ενότητα με τίτλο «Παγκόσμιες και Ευρωπαϊκές απαντήσεις στη κλιματική αλλαγή» θα αναπτυχθεί η έννοια και το περιεχόμενο της Πράσινης Νέας Συμφωνίας (Green New Deal) και οι διαφορετικές εκδοχές της (ΗΠΑ, Μ. Βρετανία, ΕΕ). Η Πράσινη Νέα Συμφωνία (GND) αναπτύχθηκε περισσότερο στις ΗΠΑ και αποσκοπεί στην αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής αλλά σε συνδυασμό και με άλλους οικονομικούς ή κοινωνικούς στόχους όπως είναι η αντιμετώπιση των ανισοτήτων, η δημιουργία θέσεων απασχόλησης κλπ. Ο τίτλος της πολιτικής παραπέμπει στο New Deal του προέδρου Ρούσβελτ (Pettifor, 2023, p.23) και στην αντίστοιχη πρωτοβουλία, δημόσιας παρέμβασης στις υποδομές, της δεκαετίας του 30 στις ΗΠΑ.

Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία (GD), από την άλλη πλευρά, είναι ένα σύνολο πολιτικών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, που στόχο έχουν να καταστήσουν την ευρωπαϊκή ήπειρο ουδέτερη για το κλίμα, μέχρι το 2050. Σχεδιάζεται επίσης αξιολόγηση επιπτώσεων για την αύξηση του στόχου μείωσης των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου της ΕΕ για το 2030 σε τουλάχιστον 50% και προς 55%, σε σύγκριση με τα επίπεδα του 1990. Θέση αυτής της εργασίας είναι πως η ευρωπαϊκή «πράσινη» πολιτική είναι καθαρά νεοφιλελεύθερη και τεχνοκρατική (Adler & Wargan, 2023, p. 330), σε σχέση με την GND που είναι κενσιανή και αποσκοπεί στο συνδυασμό των πράσινων επενδύσεων με την κάλυψη του επενδυτικού κενού, κάτι που αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό των δυτικών οικονομιών. Κατά συνέπεια, η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία είναι περισσότερο το «πρασίνισμα» του ευρωπαϊκού οικονομικού και παραγωγικού status quo παρά

κάποιος μεταρρυθμιστικός ή οικοσοσιαλιστικός μετασχηματισμός της ευρωπαϊκής οικονομίας.

Στην ενότητα με τίτλο «Ευρωπαϊκή διακυβέρνηση και περιβαλλοντικές πολιτικές» θα επιχειρηθεί μια προσέγγιση των δομικών αλλαγών της διακυβέρνησης στο ευρωπαϊκό και εθνικό – διακρατικό επίπεδο που προκάλεσε η οικονομική κρίση και η συνεπαγόμενη ηγεμονική κρίση του ευρώ και των ευρωπαϊκών πολιτικών συστημάτων. Η κρίση του ευρώ και η ευρωπαϊκή διαχείριση της ειδικής μορφής που πήρε η ελληνική κρίση χρέους απέδειξε ότι η ευρωπαϊκή ένωση είναι ένας μηχανισμός² συντονισμού των εθνικών οικονομιών και διαρκούς αναπαραγωγής των όρων συμμετοχής των κρατών μελών σε αυτόν τον μηχανισμό. Η ευρωπαϊκή διακυβέρνηση είναι ένας συνδυασμός τακτικών «ήπιας» και «σκληρής» ισχύος.

Στο παραπάνω πλαίσιο, της μετακρισιακής ΕΕ, η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία δεν αποτελεί απλά μια «πράσινη» πολιτική των ευρωπαϊκών αγορών αλλά εξελίσσεται σε όρο διευθέτησης της συμμετοχής των χωρών στην ΕΕ και σε εργαλείο «ήπιας» ισχύος και κανονιστικής σύγκλισης των οικονομιών.

Η χρηματοπιστωτική κρίση διαμόρφωσε, κυρίως, το νέο μοντέλο διακυβέρνησης της ΕΕ και της Ευρωζώνης (ΕΖ). Η κρίση της πανδημίας και η ενεργειακή κρίση που ακολούθησαν, δεν άλλαξαν το μοντέλο διακυβέρνησης, αλλά αντιμετωπίζονται και διαχειρίζονται με βάση τη νέα διακυβέρνηση.

Στην ενότητα με τίτλο «Ευρωπαϊκή Ένωση και οικολογικές κινηματικές αντιστάσεις» θα υποστηρίξουμε ότι το κοινωνικό κίνημα ή οι οργανώσεις, όπως και άλλοι παράγοντες που χρησιμοποιούν τη διαμαρτυρία, φαίνεται να προσαρμόζουν τις στρατηγικές τους για να αντιμετωπίσουν ταυτόχρονα τα διάφορα εδαφικά επίπεδα διακυβέρνησης της ευρωπαϊκής ένωσης (Della Porta & Caiani, 2009, p.10-17). Για τον σκοπό αυτό, έχουν αναπτύξει στρατηγικές «διασταυρούμενης επιρροής»· δηλαδή, πίεση σε εθνικό επίπεδο για την αλλαγή των αποφάσεων στο ευρωπαϊκό επίπεδο ή πίεση στο ευρωπαϊκό επίπεδο που χρησιμοποιείται για την αλλαγή των εθνικών αποφάσεων.

Κλασικές περιπτώσεις τέτοιων κινήματων ήταν μέχρι πρότινος τα περιβαλλοντικά κινήματα. Επίσης στην ενότητα αυτή θα εξεταστεί το πως από τα περιβαλλοντικά κινήματα προστασίας και διατήρησης της φύσης, από τα μέσα του 19ου αιώνα, περάσαμε στα περιβαλλοντικά κινήματα του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα και στο αίτημα της κλιματικής δικαιοσύνης. Θα εξετάσουμε επίσης την κινηματική ήττα που επήλθε, ως αποτέλεσμα της θεσμικής και εξουσιαστικής σκλήρυνσης των ευρωπαϊκών θεσμών, ως απάντηση στα διλήμματα της ευρωκρίσης. Τέλος, θα εξετάσουμε τη νέα δυναμική του οικολογικού και κοινωνικού ριζοσπαστισμού και τις προοπτικές που πιθανά έχει η μετακίνηση από το αίτημα της αντιλιτότητας στη μετάβαση σε ένα άλλο παραγωγικό και κλιματικό καθεστώς. Το νέο αίτημα θα αυξήσει την κρουστικότητα των αιτημάτων και θα αναβαθμίσει την κινηματική

² Με την έννοια της «μηχανής» όπως την παρουσιάζει ο Λ. Αλτουσέρ στο «Γιατί το κράτος είναι μια μηχανή». (Αλτουσέρ, 2010).

στρατηγική, εφόσον, ενταχθεί σε μια πολιτική στρατηγική Γκραμσιανού τύπου, με εναλλαγές μεταξύ «πολέμου κινήσεων» και «πολέμου θέσεων».

2. Παγκόσμιες και Ευρωπαϊκές απαντήσεις στη κλιματική αλλαγή.

Δεν είναι αλήθεια η διαπίστωση ότι το καπιταλιστικό σύστημα δεν παρέχει εναλλακτικές προτάσεις μπροστά στη κατάρρευση του σημερινού τρόπου ζωής των δυτικών κοινωνιών, από την επιδείνωση της παγκόσμιας οικολογικής κρίσης (Saito, 2022, p.17). Αν πάρουμε σοβαρά τον Μ. Φουκώ θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι ο νεοφιλελευθερισμός δεν αποτελεί μόνο ένα οικονομικό δόγμα ή ακόμα περισσότερο μια κρατική ιδεολογία, δηλαδή, μια ιδεολογία που αναδύεται αυθόρμητα καθώς «λειτουργεί» η κρατική μηχανή. Ταυτόχρονα, αποτελεί μια διαρκή μέριμνα των κρατικών θεσμών για τη διαχείριση και τη ρύθμιση της καθημερινότητας των πληθυσμών των δυτικών κοινωνιών. Μπορεί, από τη μία πλευρά, η άνοδος της παγκόσμιας ακροδεξιάς να συνεισφέρει στον «κλιματικό – ησυχασμό» (Latour, 2019, p.16) αλλά, από την άλλη, προσφέρεται πληθώρα «στρατηγικών» αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής και της «επιτάχυνσης³» της οικολογικής κρίσης. Και αυτό συμβαίνει διότι υπάρχει το «παράδοξο του νεοφιλελευθερισμού», δηλαδή, το κράτος να αυξάνει την παρεμβατικότητα του, ακριβώς, για να καταστήσει «κοινή λογική» τη μη παρεμβατικότητα στην οικονομία (McNeil & Engelke, 2016). Μπορεί να φαίνεται αντιφατικό αλλά δεν είναι, αφού, το κράτος πρέπει να παρεμβαίνει για να μην αφήσει καμία άλλη δύναμη να παρέμβει στην οικονομία.

Το βασικό παράδοξο της νεοφιλελεύθερης παρεμβατικότητας γεννάει και άλλα παράδοξα, όπως το παράδοξο να επιδιώκουμε τεχνικές ή τεχνολογικές λύσεις για την «φύση», να «φυσικοποιούμε» την πολιτική και την οικονομική κρίση και να πολιτικοποιούμε την φύση, ως τη δήθεν φυσική αιτία των κοινωνικών και περιβαλλοντικών αδικιών. Ταυτόχρονα, με τα παράδοξα του, ο νεοφιλελευθερισμός καθιστά το όποιο κρισιακό πρόβλημα (οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, περιβαλλοντικό, μεταναστευτικό) αντικείμενο αξιοποίησης για την ενίσχυση του status quo και όχι αντιμετώπισης των οικονομικών και κοινωνικών συνεπειών του. Στο πλαίσιο της αξιοποίησης, η κρίση είναι ευκαιρία και πεδίο ανάπτυξης μοντέλων διακυβέρνησης. Τέλος, η κρίση είναι επαναπροτεραιοποίηση των πολιτικών με τη διπλή τακτική της πρόταξης και της αδρανοποίησης. Με την λογική αυτή το οικονομικό και πολιτικό σύστημα μπορεί να δώσει τεράστια έμφαση στην οικολογική ή ενεργειακή κρίση, ακριβώς για να πει ότι πρέπει να περιοριστούν οι πόροι που διοχετεύονται στην παιδεία ή στην υγεία ή εν γένη στο κοινωνικό κράτος.

Σκοπός της ενότητας αυτής δεν είναι να εξετάσει την κρισιμότητα της κατάστασης και τα σημεία μη επιστροφής, που έχουμε διαβεί, σε σχέση με τις υλικές συνθήκες ύπαρξης μας και την κλιματική κατάρρευση. Περισσότερο στόχο έχει να περιγράψει τις μεγάλες και βασικές στρατηγικές επιλογές που έχει κάνει ο δυτικός κόσμος για να αντιμετωπίσει την κλιματική αλλαγή και να επαναδιευθετήσει την σχέση του με τον πλανήτη. Οι στρατηγικές αυτές, τα τελευταία χρόνια, πήραν το

όνομα «Green New Deal», με σαφή υπαινιγμό στο New Deal του F. Roosevelt, όταν οι ΗΠΑ αναγκάστηκαν να αντιμετωπίσουν την μεγαλύτερη οικονομική κρίση που γνώρισε ποτέ ο καπιταλισμός, την κρίση του 1929.

Το πως μας επηρεάζουν οι στρατηγικές αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής και όχι η ίδια η κλιματική αλλαγή είναι ένα ανοικτό ερώτημα. Στην Ελλάδα είχαμε την «τύχη» να υποστούμε τις συνέπειες της κρίσης χρέους, που ξέσπασε αμέσως μετά την κρίση των στεγαστικών δανείων στις ΗΠΑ. Οι συνέπειες όμως του τρόπου διαχείρισης της κρίσης, με την πολιτική των μνημονίων και τη διαρκή παρουσία της Τρόικας, ήταν ακόμα μεγαλύτερες και καθοριστικότερες. Κατά αναλογία των οικονομικών κρίσεων και των στρατηγικών αντιμετώπισης τους, δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με την κλιματική αλλαγή αλλά και με τους τρόπους που επιλέγονται για να αντιμετωπιστεί αυτή.

2.1 Η στρατηγική της πράσινης νέας συμφωνίας (Green New Deal)

Τόσο η κρίση του Κορονοϊού, όσο και οι διάφορες τοπικές εκδηλώσεις ακραίων καιρικών φαινομένων, με τρομακτικές καταστροφές υποδομών ολόκληρων περιφερειών (πχ «Daniel» και «Ιανός» στη Θεσσαλία), αλλά ακόμα και η ενεργειακή και πληθωριστική κρίση που ξεκίνησε στην Ευρώπη, μετά το ξέσπασμα του πολέμου στην Ουκρανία, αποτελούν μορφές κρίσεων που α) δεν έχουν την αιτία τους στενά σε οικονομικούς λόγους ή σε απότομες διακοπές των χρηματοροών, όπως οι κρίσεις χρέους και οι χρεωκοπίες τραπεζών και κρατών και β) η ένταση των συνεπειών τους εξαρτάται από τον τρόπο που αυτές αντιμετωπίζονται ή διαχειρίζονται.

Οι κρίσεις αυτές δεν έχουν στενή μακροοικονομική προέλευση αλλά προέρχονται από την σχέση των καπιταλιστικών κοινωνιών με τον φυσικό κόσμο (Mason & Bossie, 2020, p. 3) και από την αλληλοεπίδραση αυτών των κοινωνιών με το ευρύτερο γεωστρατηγικό πλαίσιο που εντάσσονται. Οι κρίσεις αυτού του είδους, όπως οι προηγούμενες, μπορεί να μην έχουν στενή οικονομική προέλευση αλλά εξελίσσονται σε σοβαρές κρίσεις μεταβατικού χαρακτήρα με τεράστιες μακροοικονομικές συνέπειες.

Γιατί όμως είναι κρίσεις μεταβατικού χαρακτήρα; Διότι ενέχουν μια μορφή αναντιστοιχίας του μοντέλου κρατικών παρεμβάσεων και δαπανών με τις υπάρχουσες πραγματικές ανάγκες των καπιταλιστικών κοινωνιών⁴. Ενώ δηλαδή οι δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες θα πρέπει να αποκτήσουν μια άλλου είδους σχέση με τον φυσικό κόσμο και τον υπόλοιπο πλανήτη, ο τρόπος, η ποιότητα και η ποσότητα των κρατικών - δημοσίων παρεμβάσεων δεν αντιστοιχεί στις ανάγκες αυτού του επαναπροσδιορισμού. Βέβαια αν θέλουμε να δούμε τις συνέπειες των νέων αναγκών, μέχρι το τέλος, θα αντιλαμβανόμασταν αμέσως πως αν οι δυτικές

⁴ Εδώ μεταφέρουμε το θεωρητικό σχήμα που αναλύει ο Ch. Bettelheim. Κατά το θεωρητικό αυτό σχήμα η φάση της μετάβασης χαρακτηρίζεται από μια μορφή αναντιστοιχίας ανάμεσα στο τυπικό σύστημα ιδιοποίησης της εργασίας και στο πραγματικό σύστημα ιδιοποίησης της εργασίας. Όπως αναφέρεται και από τον Μαρξ, πρώτα ο καπιταλισμός κατακτά την εργασία με τις δοσμένες τεχνικές συνθήκες της εποχής (που προέρχονται από προκαπιταλιστικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής) και ύστερα με τη βιομηχανική επανάσταση. (Bettelheim, 1983)

καπιταλιστικές κοινωνίες θέλουν να επαναπροσδιορίσουν, σε μια πιο αρμονική και προοδευτική βάση τις σχέσεις τους με τον φυσικό κόσμο και τα υπόλοιπα πολιτικά και οικονομικά συστήματα του πλανήτη, θα πρέπει να πάψουν να είναι, τουλάχιστον στο βαθμό που είναι σήμερα, καπιταλιστικές και να δεχθούν στο εσωτερικό τους άλλους οργανωτικούς σκοπούς.

Οι θεωρητικές βάσεις της Πράσινης Νέας Συμφωνίας, παρότι έχουν βάση όλες οι κριτικές που τους ασκούνται, για το πόσο ριζοσπαστικές είναι, στη πραγματικότητα φτάνουν πολύ κοντά στο να αμφισβητήσουν την υπαρκτή οργάνωση των δυτικών καπιταλιστικών κοινωνιών. Η Πράσινη Νέα Συμφωνία αντλεί έμπνευση από τη ιστορική Νέα Συμφωνία (New Deal) αλλά και υπαινίσσεται έναν σαφή πολιτικό συμβολισμό, δανεισμένο από την πολιτική και οικονομική στρατηγική του Προέδρου των ΗΠΑ F. Roosevelt. Η Νέα Συμφωνία ήταν ένα σύνολο οικονομικών και πολιτικών προγραμμάτων απασχόλησης και δημόσιων έργων που υιοθετήθηκαν από την κυβέρνηση των ΗΠΑ, την εποχή του F. Roosevelt, για να αντιμετωπιστούν οι συνέπειες της Μεγάλης Ύφεσης του 1929 (Tienhaara & Robinson, 2023, p. 2.)

Ταυτόχρονα, με τον παραλληλισμό του New Deal του Roosevelt, υπάρχει και ο ιστορικός παραλληλισμός με τις πολεμικές προετοιμασίες του β' παγκοσμίου πολέμου (Mason & Bossie, 2020. P. 4). Δηλαδή, το ζήτημα των οικονομιών που αντιμετωπίζουν την κλιματική κατάρρευση ομοιάζει με τα παραγωγικά διλήμματα των οικονομιών που έπρεπε να μπουν σε μια πολεμική σύγκρουση, στο πλαίσιο του β' παγκοσμίου πολέμου. Οι οικονομίες αυτές δεν αντιμετωπίζουν μια συνηθισμένη αναπτυξιακή πρόκληση, αύξησης του ρυθμού ανάπτυξης, ούτε αντιμετωπίζουν την πρόκληση της σταθεροποίησης της οικονομίας. Πολύ περισσότερο αντιμετωπίζουν την πρόκληση της αναδιοργάνωσης της οικονομίας, σε νέες κατευθύνσεις και στην παραγωγή νέων προϊόντων και υπηρεσιών, όπου όλα αυτά θα παράγονται με νέο τρόπο και με νέα μοντέλα διανομής⁵. Επιπρόσθετα, το οικονομικό ζήτημα δεν είναι μόνο να αυξηθούν οι κρατικές δαπάνες, προς νέες κατευθύνσεις αλλά το δημόσιο να παραγάγει το ίδιο τα νέα προϊόντα και τις νέες υπηρεσίες που χρειάζεται. Η «προσγείωση» σε ένα νέο κλιματικό καθεστώς, όπως θα έλεγε και ο B. Latour, δεν απαιτεί απλώς το δημόσιο να αυξήσει τις δαπάνες του, πληρώνοντας του ιδιώτες επιχειρηματίες να παράγουν αυτά που θέλει η κοινωνία και το δημόσιο συμφέρον. Μάλλον, η ιδιωτική οικονομία δεν μπορεί να αναλάβει την νέα παραγωγή σε τέτοια έκταση και με νέο τρόπο που απαιτούν οι καταστάσεις αλλαγής – μετάβασης σε άλλο κλιματικό καθεστώς. Το δημόσιο πρέπει να αναλάβει, σε μεγάλο βαθμό, το ίδιο την νέα μορφή παραγωγής που απαιτεί ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων μας με τον φυσικό κόσμο ή το «κλίμα», όπως το ονομάζει ο Latour.

⁵ Από αυτήν την άποψη της επαναστατικής αναδιοργάνωσης της οικονομίας η πρόσφατη ευρωπαϊκή πρωτοβουλία του *rearm Europe* δεν μοιράζεται κανένα κοινό, ούτε στις προθέσεις, ούτε στους σκοπούς, ούτε στις πραγματικές προκλήσεις. Θα αναφερθούμε παρακάτω στην ευρωπαϊκή φιλοσοφία του αντίστοιχου ευρωπαϊκού New Deal.

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν την νεοφιλελεύθερη επανάσταση της M. Thatcher και του R. Reagan το σύνολο των περιβαλλοντικών προβλημάτων αντιμετωπίζονταν με τους αγοραίους μηχανισμούς της τιμολόγησης και των εμπορικών δικαιωμάτων. Ο τρόπος αυτός αναγνωρίζει το πρόβλημα της κλιματικής κατάρρευσης και της περιβαλλοντικής επιδείνωσης αλλά δεν μπορεί να παραδεχθεί τον μεταβατικό χαρακτήρα της οξύτητας των προβλημάτων αυτών. Η τεχνική – τεχνολογική προσέγγιση των περιβαλλοντικών ζητημάτων δεν είναι μόνο μια τεχνοκρατική ιδεοληψία αλλά πολύ περισσότερο αφορά έναν τρόπο διακυβέρνησης των προβλημάτων, έτσι ώστε να αποφευχθεί, ο ριζικός οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός που απαιτείται.

Στις επόμενες ενότητες, θα δούμε ότι όλες οι στρατηγικές Πράσινης Νέας Συμφωνίας βρίσκονται, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, σε ριζική αντίθεση με τη νεοφιλελεύθερη τεχνοκρατική πρόταση που δίνει έμφαση στους αγοραίους μηχανισμούς τιμολόγησης και στην ιδιωτική ιδιοκτησία των παρεμβάσεων. Εξάιρεση σε αυτήν την αντίθεση αποτελεί η Ευρωπαϊκή Στρατηγική Πράσινης Νέας Συμφωνίας, έτσι όπως έχει διακηρυχθεί από την Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

2.2 Η βρετανική, μη κυβερνητική πρόταση, για μια πράσινη νέα συμφωνία (GND).

Η Βρετανική πρόταση για την Νέα Πράσινη Συμφωνία πρωτοπαρουσιάστηκε το 2008 από την ομάδα Green New Deal Group⁶. Η πρόταση αποτελεί μια ριζοσπαστική κενσιανή πρόταση⁷ αντιμετώπισης της τριπλής κρίσης που είναι Ενεργειακή, Χρηματοπιστωτική και Κλιματική (New Economics Foundation, 2008).

Οι συγγραφείς εκτιμούν πως το περιβαλλοντικό κίνημα είναι τεράστιο αλλά πολυδιασπασμένο, βάση μιας στρεβλής αντίληψης της «ποικιλομορφίας» και του πλουραλισμού. Πιστεύουν ότι η συνειδητοποίηση γύρω από την κομβικότητα των ζητημάτων χρέους και χρήματος θα κινητοποιήσει εκείνες τις δυνάμεις κάτω από τις οποίες τα διάφορα τμήματα των κινήματων θα ενώσουν τις προσπάθειές τους και θα αμφισβητήσουν συγκεκριμένα σημεία του συστήματος εξουσίας.

Το βρετανικό GND εστιάζει:

- Στην πολυεπίπεδη διακυβέρνηση (διεθνές, εθνικό και τοπικό). Στο διεθνές επίπεδο προτείνει την χρηματοδότηση, από τις χώρες του ΟΟΣΑ, του Παγκόσμιου Νότου με πόρους αντιμετώπισης των κλιματικών συνεπειών.

⁶ Η ομάδα αυτή περιλάμβανε επιστήμονες και προσωπικότητες όπως: η Ann Pettifor, οικονομολόγος και πολιτική αναλύτρια, ο Andrew Simms από το New Economics Foundation, η Caroline Lucas από το Πράσινο Κόμμα και ο Tony Juniper οικολόγος.

⁷ Το ριζοσπαστικό στη θεωρία του John Maynard Keynes, σύμφωνα με την Ann Pettifor βρίσκεται στη θεώρηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος και στην αναδιάρθρωση της νομισματικής πολιτικής και όχι τόσο στη φορολόγηση και στην αύξηση των κρατικών δαπανών. Οι παρεμβάσεις στο νομισματικό και χρηματοπιστωτικό σύστημα θεωρούνται ριζοσπαστικές διότι περιορίζουν την δράση του ραντιέριου καπιταλισμού – βασική προϋπόθεση για να ανακατευθυνθεί η οικονομία προς τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές ανάγκες. (Pettifor, 2023, σελ. 30)

Στο εθνικό και διεθνές επίπεδο εκτιμά πως ο έλεγχος των χρηματοροών και η επαναφορά του δημόσιου χαρακτήρα της πίστωσης είναι κομβικός για την απρόσκοπτη χρηματοδότηση των προσπαθειών μετάβασης σε ένα πιο πράσινο μοντέλο οικονομίας. Στο τοπικό επίπεδο εκτιμά πως πρέπει να υπάρξουν περιφερειακά και κοινοτικά δίκτυα παραγωγών ανανεώσιμων πηγών ενέργειας.

- Σε έναν πιο δημοκρατικό πιστωτικό τομέα. Οι πιστώσεις θα πρέπει να ανακατευθυνθούν προς τις πράσινες επενδύσεις, από την χρηματοδότηση των χρηματιστηριακών φουσκών. Ταυτόχρονα, θα πρέπει να δημιουργηθούν δημόσιες αναπτυξιακές τράπεζες που θα χρηματοδοτούν πράσινες επενδύσεις με χαμηλά επιτόκια.
- Σε μια άλλη δημοσιονομική και νομισματική πολιτική, με κατάργηση του «χρυσού κανόνα» (gold standard). Για να μπορούν οι φτωχότερες χώρες και περιφέρειες να κινητοποιήσουν εθνικούς πόρους και να ανεξαρτητοποιηθούν από την ανάγκη άμεσων ξένων κεφαλαίων και επενδύσεων.
- Εκπαίδευση, κατάρτιση και κινητοποίηση εργαζομένων για την υλοποίηση έργων που απαιτούνται, στην Πράσινη Μετάβαση, όπως αποκατάσταση τοπίων, ενεργειακή αναβάθμιση κτιρίων, κατασκευή πράσινων υποδομών. Οι εργαζόμενοι στον «πράσινο» τομέα θα πρέπει να κατέχουν βιώσιμες θέσεις απασχόλησης, με πολύ καλές συνθήκες εργασίας και καλές αποδοχές (Pettifor, 2018).

Το βρετανικό GND για να υλοποιηθεί απαιτεί την κινητοποίηση και τη συμμετοχή όλων των «πράσινων» κινημάτων, σε μια προσπάθεια αναπροσανατολισμού της οικονομίας, παρόμοια με αυτήν που γίνεται σε κοινωνίες που βρίσκονται μπροστά σε καταστάσεις πολέμου. Όμως, παρά τις προθέσεις και τον έντονο βολонταρισμό, το βρετανικό GND παρέμεινε μια διανοητική αφήγηση, με αρκετά προοδευτικά και μεταρρυθμιστικά στοιχεία, χωρίς όμως ισχυρή στρατηγική υλοποίησης. Και αυτό γιατί:

- Η οικονομική κρίση του 2008 επέβαλλε στη βρετανική κυβέρνηση άλλες προτεραιότητες και καθήκοντα από την προώθηση μιας ριζοσπαστικής περιβαλλοντικής ατζέντας. Η πολιτική της ποσοτικής χαλάρωσης της κεντρικής τράπεζας είχε σαν σκοπό την σωτηρία των μεγάλων χρηματοπιστωτικών θεσμών και όχι την οικολογική σωτηρία του πλανήτη.
- Η στρατηγική της Πράσινης Νέας Συμφωνίας προβάλλει την εργαλειοποίηση του κράτους, για την επίτευξη των βασικών γραμμών υλοποίησης των στόχων της. Η εργαλειοποίηση του κράτους όμως δεν είναι ένα ασφαλές μέγεθος και μια λειτουργία που μπορεί να μπει κάτω από τον έλεγχο των οποιονδήποτε προθέσεων. Πολύ περισσότερο, από την «εργαλειοποίηση», εκείνο που απαιτείται είναι η πραγματική «κατάληψη» της κρατικής εξουσίας και εδώ τα πράγματα σοβαρεύουν και δεν παραμένουν στο επίπεδο των «αγνών» προθέσεων. Η Πράσινη Νέα

Συμφωνία δεν μπορεί να είναι μια επίκληση για «φωτισμένους» πολιτικούς και πολιτικές δυνάμεις που θα εφαρμόσουν ένα ριζοσπαστικό πρόγραμμα ανάσχεσης της κλιματικής κατάρρευσης αλλά μια μάχη, μέσα και έξω από το κράτος, για τον σχηματισμό εκείνου του ιστορικού - κοινωνικού μπλοκ εξουσίας⁸ που θα επιβάλλει τη νέα στρατηγική με μακροπρόθεσμους όρους.

- Η πρόταση της Πράσινης Νέας Συμφωνίας δεν βρήκε ευρεία κομματική στήριξη καθότι το κυρίαρχο κοινωνικό μπλοκ ήταν αντίθετο στις αλλαγές του χρηματοπιστωτικού τομέα και στη χρηματοδότηση μιας μετάβασης της οικονομίας στην εξυπηρέτηση μετά – καπιταλιστικών σκοπών. Το πέρασμα από μια διανοητική κατασκευή στο πολιτικό πρόγραμμα μετάβασης απαιτεί άλλου είδους διαδικασίες και μεθόδους και όχι απλά μια πίστη στη λογική και τα δεδομένα της επιστήμης.
- Η πρόθεση διεθνοποίησης της ατζέντας της Πράσινης Νέας Συμφωνίας και η ρύθμιση του διεθνούς χρηματοπιστωτικού τομέα, σε προοδευτική κατεύθυνση, απαιτεί την υπέρβαση των ιμπεριαλιστικών τάσεων των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, πόσο μάλλον της βρετανικής κοινωνίας που αποτελεί ιστορική αποικιακή δύναμη, που κάποτε διαμόρφωσε τον κόσμο και τη νεωτερικότητα (Robertson, 2024, p. 211 – 224).

Το βρετανικό GND ήταν ένα περιορισμένο πολιτικό-διανοητικό κίνημα και μια πρόταση «πράσινης» πολιτικής παρά ένα υλοποιημένο πρόγραμμα από δημόσιους φορείς. Οι απόψεις και οι προθέσεις του διαμόρφωσαν σε κάποιο βαθμό τον δημόσιο διάλογο για την κλιματική αλλαγή στη Βρετανία όμως δεν έγινε ποτέ επίσημη άποψη κάποιας κυβέρνησης ή πολύ περισσότερο ένα ριζοσπαστικό κυβερνητικό πρόγραμμα, παραγωγικού μετασχηματισμού της βρετανικής οικονομίας. Οι προθέσεις του όμως επηρέασαν την αντίστοιχη στρατηγική του Προέδρου των ΗΠΑ J. Biden, που κινήθηκε περισσότερο ως ένα ευρύ αναπτυξιακό και επενδυτικό πρόγραμμα σε νεοκευσιανές βάσεις⁹.

2.3 Η αμερικάνικη πρόταση για την Πράσινη Νέα Συμφωνία

Πριν την επανεκλογή του D. Trump και επι προεδρίας J. Biden το 2019, εισήχθη στο Κογκρέσο ψήφισμα, από τους δημοκρατικούς εκπροσώπους Alexandria Ocasio-Corte και Ed Markey, για την κινητοποίηση και ενσωμάτωση του ιδιωτικού τομέα, με τη βοήθεια της ομοσπονδιακής κυβέρνησης, στα προγράμματα της Πράσινης Νέας Συμφωνίας. Οι στόχοι της αμερικάνικης νέας συμφωνίας ήταν πέντε (Pettifor, 2023 p.23):

⁸ Για την έννοια του ιστορικού μπλοκ εξουσίας αλλά και για τη «φύση» του κράτους που θα πρέπει να λαμβάνει μια ριζοσπαστική πολιτική στρατηγική μετάβασης υπόψη της βλέπε (Gramsci, 1971; Jessop, 1982; Jessop, 2015).

⁹ Η διαφορά μεταξύ νεοκευσιανών και μετακευσιανών είναι μικρή αλλά σημαντική, ως προς την πολιτική στρατηγική που μπορεί να προκύψει. Οι νεοκευσιανοί δίνουν έμφαση στη πλευρά της προσφοράς ενώ οι μετακευσιανοί δίνουν έμφαση στη συναθροιστική ζήτηση. Οι πολιτικές της προσφοράς, όσο και μεταρρυθμιστικές να είναι δεν αλλάζουν δραστικά το δόγμα των περιορισμένων δημοσιονομικών πόρων και της λιτότητας. Η έμφαση στη πλευρά της ζήτησης μπορεί να προκαλέσει αλλαγή παραδείγματος. (Lavoie Marc, 2018).

- Η επίτευξη μηδενικής εκπομπής αερίων του θερμοκηπίου, μέσω μιας δίκαιης μετάβασης των τοπικών παραγωγικών συστημάτων και των εργαζόμενων.
- Η δημιουργία καλών αμειβόμενων θέσεων εργασίας και η εξασφάλιση της ευημερίας και της οικονομικής ασφάλειας.
- Η διασφάλιση καθαρού αέρα και νερού, της κλιματικής ανθεκτικότητας και της πρόσβασης στην υγιεινή διατροφή.
- Η προώθηση της δικαιοσύνης και της ισότητας και το σταμάτημα της καταπίεσης των ευάλωτων κοινοτήτων.
- Η χρηματοδότηση της εθνικής παραγωγικής υποδομής για την αντιμετώπιση των προκλήσεων του μέλλοντος.

Επειδή οι στόχοι του αμερικάνικου GND είναι κλιματικοί και κοινωνικοί θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε ως μια ολιστική προσέγγιση αλλαγής παραγωγικού υποδείγματος. Οι φιλοδοξίες του είναι μεταρρυθμιστικές και προοδευτικές αλλά η χρηματοδότηση του και η εφαρμογή του σχεδιάστηκαν να στηριχθούν στις συμπράξεις δημόσιου – ιδιωτικού τομέα.

Όπως και το βρετανικό σχέδιο έτσι και το αμερικάνικο επιχειρεί ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο με τους λεγόμενους παραγωγικούς φορείς, τις τοπικές κοινότητες και τους εργαζόμενους, για μια νέα πανεθνική προσπάθεια αλλαγής και «πρασίνισματος» του παραγωγικού μοντέλου. Βασικό μηχανισμό εφαρμογής θεωρεί την λειτουργία της ομοσπονδιακής κυβέρνησης και τις αυξημένες δυνατότητες κινητοποίησης, των κοινωνικών και οικονομικών φορέων που αυτή έχει.

Ενώ το βρετανικό σχέδιο της Πράσινης Συμφωνίας στηρίζεται σε μια μετακευσιανή προσέγγιση αύξησης της ενεργού ζήτησης, μέσω της δημοκρατικής μεταρρύθμισης του χρηματοπιστωτικού τομέα, το αμερικάνικο σχέδιο είναι περισσότερο νεοκευσιανό, παρά τις αναφορές σε κοινωνική δικαιοσύνη, αφού δεν προτείνει κάποια νέα μορφή δημόσιου ή δίκαιου χρηματοδοτικού τομέα αλλά επαφίεται στη θεσμική βαρύτητα και ικανότητα της ομοσπονδιακής κυβέρνησης να κινητοποιεί τον ιδιωτικό τομέα και να θεσπίζει συμπράξεις με αυτόν (White House, 2021).

Ενώ το βρετανικό σχέδιο είναι ένα σύνολο μεταρρυθμιστικών προθέσεων, που σε αρκετά σημεία, θέτει έως και ριζοσπαστικές προτάσεις για τον επανασχεδιασμό των μεγάλων καπιταλιστικών θεσμών του χρήματος αλλά ξεμένει γρήγορα από προσπάθειες εφαρμογής, το αμερικάνικο σχέδιο, αν και λιγότερο ριζοσπαστικό, αποκτά την μορφή της κινητοποίησης (mobilization) «από τα πάνω». Ο βολонταρισμός της κυβέρνησης των δημοκρατικών έρχεται να κάνει τη διαφορά. Είναι χαρακτηριστικό ότι το αμερικάνικο GND στηρίζεται περισσότερο σε ένα ψήφισμα και στον έλεγχο του Κογκρέσου, από τους Δημοκρατικούς, παρά από την εισαγωγή συγκεκριμένου θεσμικού πλαισίου κατοχύρωσης και εφαρμογής.

Ακόμα και ο έντονος φιλεργατισμός της αμερικάνικης πράσινης συμφωνίας είναι στο πλαίσιο ενός νεοκορπορατισμού που επιχειρείται από τους Δημοκρατικούς.

Οι συνέπειες αυτού του κυβερνητικού αφηγήματος και του συνεπαγόμενου έντονου βολонταρισμού δεν είναι αμελητέες. Όμως, φαίνεται ότι κινητοποιούν περισσότερο τον κόσμο της Wall Street παρά τον κόσμο της εργασίας και των κοινοτήτων. Είναι χαρακτηριστική η διαπίστωση των Financial Times πως είναι πιθανό να βρισκόμαστε μπροστά σε μια «Πράσινη απληστία» - Green Greed με κίνδυνο την ανάπτυξη νέων «χρηματιστηριακών φουσκών» στη βάση των υψηλών προσδοκιών κερδοφορίας από τις επενδύσεις στο «πρασίνισμα» της οικονομίας (Tett, 2021).

Η κυβέρνηση Biden ξεπέρασε κάθε προηγούμενο πρωτοβουλιών της εκτελεστικής εξουσίας με τη δημιουργία του American Climate Corps μέσω εκτελεστικής εντολής (Executive Power), παρά τις αντιρρήσεις του Κογκρέσου. Το πρόγραμμα αυτό παρέχει θέσεις εργασίας για νέους εργαζόμενους, σε έργα όπως η εγκατάσταση ηλιακών πάνελ, η αναδάσωση και η διαχείριση δασικών πυρκαγιών. Σύμφωνα με το AP News (Daly, 2023), το πρόγραμμα συνεργάζεται με τουλάχιστον έξι ομοσπονδιακές υπηρεσίες και δέκα πολιτείες και μοιάζει να εισαγάγει στο σήμερα λογικές παρεμβάσεων της περιόδου του Dew Deal. Αν θέλουμε όμως να βλέπουμε τις πραγματικές διαστάσεις του βολонταρισμού της κυβέρνησης Biden η συμβολική συσχέτιση με τις πολιτικές Dew Deal και ακόμα περισσότερο με τις πολιτικές πολεμικής προετοιμασίας των ΗΠΑ για να μπουν, ως καθοριστικός παίκτης, στον β Παγκόσμιο πόλεμο είναι αδύναμες. Η λογική της πολεμικής προετοιμασίας του β παγκοσμίου πολέμου ξεκίνησε με το πρόταγμα της αύξηση των κρατικών δαπανών αλλά γρήγορα απέκτησε άλλο περιεχόμενο. Ενώ στην αρχή της περιόδου, τις αυξημένες κρατικές δαπάνες τις διεκδικούσε ο υπαρκτός ιδιωτικός τομέας της εποχής, πολύ γρήγορα διαπιστώθηκε, από τους φορείς σχεδιασμού των πολιτικών, ότι χωρίς την ενεργό συμμετοχή του δημόσιου τομέα και χωρίς κεντρικό σχεδιασμό δεν θα υπήρχε αστραπιαία μετακίνηση προς ένα νέο μίγμα παραγόμενου προϊόντος (Mason & Bossie, 2020, p.7).

Το γενικό συμπέρασμα είναι πως ενώ το ιστορικό New Deal και πολύ περισσότερο η πολεμική προετοιμασία της αμερικάνικης οικονομίας έχει στοιχεία περιόδου μετάβασης – όχι βέβαια προς μια σοσιαλιστική οικονομία – αλλά προς μιας καπιταλιστική οικονομία του κεντρικού σχεδιασμού, με πρωτοκαθεδρία του δημόσιου τομέα, έναντι του ιδιωτικού, και του κεντρικού σχεδιασμού, έναντι των αγορών. Από την άλλη, η πολιτική Biden είναι περισσότερο μια πολιτική κινήτρων, προς τον ιδιωτικό τομέα και μια πολιτική αυξημένων διαθέσεων ανάπτυξης ενός κυβερνητικά καθοδηγούμενου κορπορατισμού.

2.4 Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία (European Green Deal)

Η ευρωπαϊκή αντίστοιχη πολιτική εξαγγέλθηκε την ίδια χρονιά με την αμερικάνικη πράσινη νέα συμφωνία, το 2019 δηλαδή, αλλά από την ίδια την Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ursoula Von der Leyen και όχι από απλούς αντιπροσώπους. Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, «είναι η δική μας στιγμή του

ανθρώπου στη σελήνη», κατέληξε η κ. von der Leyen στην ομιλία της στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο μιλώντας για την νέα στρατηγική (Von der Leyen, 2019).

Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία είναι η στρατηγική οικονομικής ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης με στόχο τη μετάβαση σε μια βιώσιμη, ανταγωνιστική και κλιματικά ουδέτερη οικονομία, έως το 2050. Περιλαμβάνει ένα πακέτο πρωτοβουλιών, για τη μείωση των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου κατά τουλάχιστον 55% ως το 2030 σε σχέση με τα επίπεδα του 1990, την κυκλική οικονομία, την καθαρή ενέργεια, τη βιώσιμη κινητικότητα, την ηλεκτροκίνηση, τη γεωργία, και την κοινωνική δικαιοσύνη στη φάση της μετάβασης και τη φύτευση τριών δισεκατομμυρίων δέντρων για το πρασίνισμα των πόλεων (European Commission, χωρίς ημερομηνία-a).

Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία στηρίζεται σε οκτώ άξονες παρεμβάσεων: κλιματική ουδετερότητα, καθαρή ενέργεια, βιομηχανία χαμηλών ρύπων και κυκλική οικονομία, μεταφορές, γεωργία, βιοποικιλότητα, μηδενική ρύπανση και κοινωνικά δίκαιη μετάβαση — με σαφείς στόχους, χρηματοδότηση και θεσμική στήριξη. Η υλοποίησή της ήδη βρίσκεται σε εξέλιξη, με δεσμευτικά νομοθετικά εργαλεία και σημαντικά επενδυτικά σχέδια σε ισχύ, σε αντίθεση με την αμερικάνικη πράσινη συμφωνία που αποτέλεσε κυβερνητική πρωτοβουλία των δημοκρατικών, χωρίς ισχυρό θεσμολογικό υπόβαθρο, και με ασαφή χρηματοδοτικά σχήματα. Ας δούμε όμως λίγο πιο αναλυτικά τους άξονες στρατηγικής της ευρωπαϊκής πράσινης συμφωνίας:

- **Η κλιματική ουδετερότητα**, έως το 2050, αποτελεί βασική δέσμευση, με ενδιάμεσο στόχο μείωσης κατά τουλάχιστον 55% των εκπομπών έως το 2030 (τιμές βάσης του 1990), όπως θεσμοθετήθηκε με τον Ευρωπαϊκό Κλιματικό Νόμο το 2021. Το 2024 προστέθηκε ακόμα ένας πιο φιλόδοξος στόχος αυτός του 90% μείωσης μέχρι και το 2040 (European Commission, χωρίς ημερομηνία-b).
- **Καθαρή ενέργεια και ενεργειακή απόδοση**, έως το 2030. Έχει ανανεωθεί ο δεσμευτικός στόχος ΑΠΕ στο 42,5% έως το 2030 (με φιλοδοξία το 45%) και ο στόχος εξοικονόμησης ενέργειας σε 11,7% ως το 2030. Οι ΑΠΕ αποτελούν τον κύριο στόχο αυτού του άξονα πολιτικής και παρεμβάσεων.
- **Βιομηχανία χαμηλών ρύπων και κυκλική οικονομία**. Η πράσινη ατζέντα επιδιώκει την υλοποίηση μιας πράσινης βιομηχανικής στρατηγικής, στόχος της οποίας είναι η ανάπτυξη ανταγωνιστικών, ψηφιακών και χαμηλών εκπομπών βιομηχανικών δραστηριοτήτων.
- **Μεταφορές**. Οι μεταφορές ευθύνονται για το 25% των ρύπων θερμοκηπίου. Στόχος της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας είναι η μείωση τους κατά 90%, ως το 2050, μέσω αλλαγής καυσίμων, υποδομών ηλεκτροκίνησης και προώθησης της αστικής κινητικότητας (ποδήλατα και δημόσιες μεταφορές).

- **Γεωργία & "Farm-to-Fork".** Ο συγκεκριμένος άξονας αποσκοπεί στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των παραγωγών, στη μείωση των φυτοφαρμάκων και στροφή στις βιοκαλλιέργειες.
- **Βιοποικιλότητα και αποκατάσταση οικοσυστημάτων.** Ο Νόμος για την Nature Restoration υποχρεώνει σε αποκατάσταση του 30% των υποβαθμισμένων περιοχών, έως το 2030, του 60% έως το 2040 και του 90% έως το 2050 (Guardian, 2023).
- **Μηδενική ρύπανση (Mishra, χωρίς ημερομηνία) (Zero Pollution Ambition).** Επιδιώκεται η δραστική μείωση της ατμοσφαιρικής, υδάτινης και εδαφικής ρύπανσης και επίσης δέσμευση για προστασία του 30% της χερσαίας και θαλάσσιας έκτασης της ΕΕ έως το 2030.
- **Δίκαιη μετάβαση (Just Transition).** Το Just Transition Mechanism βοηθάει στη μετάβαση περιοχών που οικονομικά και κοινωνικά πλήττονται από απολιγνιτοποίηση, παρέχοντας δάνεια, επιχορηγήσεις και τεχνική βοήθεια μέσω των Ταμείων του ΕΤΠΑ και InvestEU.

Αν σκεφτούμε ότι η ιστορία της ευρωπαϊκής ένωσης σχετίζεται πολύ στενά με την χρήση ορυκτών καυσίμων (βλ. Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χαλυβα – ΕΚΑΧ) τότε σίγουρα η ευρωπαϊκή πράσινη συμφωνία αποτελεί μια πολύ σημαντική αλλαγή παραδείγματος (Adler & Wargan, 2023, p. 301). Όμως, αν προβούμε σε μια πιο ενδελεχή ανάλυση θα δούμε ότι η πράσινη συμφωνία, στο ευρωπαϊκό επίπεδο, αποτελεί μια αλλαγή επενδυτικών προτεραιοτήτων και όχι μια ολιστική ανταπόκριση στη κρισιμότητα της κλιματικής αλλαγής και των φυσικών καταστροφών.

Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία δεν έχει καν τις νεοκευσιανές βάσεις που έχει η αντίστοιχη αμερικάνικη, η οποία διαβλέπει επενδυτικό κενό, από την πλευρά των δημόσιων επενδύσεων, και προωθεί ένα πιο περιεκτικό μοντέλο, που ακόμα και αν το χαρακτηρίσουμε κορπορατιστικό και από «τα πάνω», προσπαθεί να εμπλέξει κατηγορίες εργαζομένων και τοπικές κοινότητες σε ένα μοντέλο ισότιμης διανομής των ωφελειών. Η ευρωπαϊκή πράσινη συμφωνία θεωρεί τους εργαζόμενους εχθρικούς των περιβαλλοντικών πολιτικών, αν και δέχεται πως αποτελεί ανταπόκριση στις κινηματικές απαιτήσεις της νεολαίας (Euronews, 2021). Η ευρωπαϊκή πράσινη συμφωνία προσπαθεί να κινητοποιήσει τις ιδιωτικές επενδύσεις μέσω των περιορισμένων δημόσιων επενδύσεων και του περιορισμένου κοινοτικού προϋπολογισμού και σε καμία περίπτωση δεν αμφισβητεί τη δημοσιονομική πειθαρχία που έχει οριζόντια ευρωπαϊκή εφαρμογή, παρόλη την αναγνώριση της κλιματικής κατάρρευσης και του κόστους αποκατάστασης των φυσικών καταστροφών. Την πρωτοβουλία των κινήσεων την έχει το ιδιωτικό επιχειρηματικό κεφάλαιο και οι απελευθερωμένες αγορές ενέργειας.

Ένα δεύτερο πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας είναι το γεγονός πως παρόλο που αποδέχεται τα αιτήματα των περιβαλλοντικών κινημάτων και της νεολαίας, στο τέλος διατηρεί ακέραια τα

δικαιώματα των επιχειρηματιών λόγω των ορυκτών καυσίμων. Έτσι, η κεντρική γραφειοκρατία των Βρυξελλών έχει μάθει να συμπεριλαμβάνει κινηματικές «φωνές» διαμαρτυρίας αλλά ταυτόχρονα να μετασχηματίζει τη νομιμοποιητική τους βάση και να αναπροσαρμόζει τη ρητορική της (Adler & Wargan, 2023, p. 300 - 301). Η πολιτική ισχύς παραμένει ασύμμετρη μεταξύ των λεγόμενων κοινωνικών εταίρων.

Τέλος, η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί υπό όρους σύμφωνους με τους στόχους που έχουν τεθεί αλλά σε ένα χωρικό επίπεδο που επιδεινώνει το πρόβλημα. Κοντολογίς, η Πράσινη Συμφωνία στην Ευρώπη, ενώ αποδέχεται το μέγεθος του προβλήματος, δεν εξασφαλίζει την συμμετρική κατανομή των ωφελειών, μεταξύ των χωρικών επιπέδων αλλά και δεν δίνει λύση σε παλιές ευρωενωσιακές διχοτομήσεις όπως είναι αυτή του Βορρά – Νότου και του Κέντρου – Περιφέρειας. Μετά την κρίση του 2008, προστέθηκε και η τομή Δανειστής – Οφειλέτης. Πως είναι δυνατόν να σκεφτόμαστε την εφαρμογή μιας παγκόσμια στρατηγικής και να μην βλέπουμε τα χωρικά επίπεδα εφαρμογής και τις κοινωνικές διαιρέσεις; Η αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και των φυσικών καταστροφών δεν μπορεί να προχωράει με διαφορετικές ταχύτητες, στον Βορρά και στον Νότο της Ευρώπης, ούτε βέβαια περισσότερο στις χώρες με επαρκή δημοσιονομικό χώρο ή στις περιοχές των ανώτερων εισοδηματικών στρωμάτων. Τέτοιες ασυμμετρίες εφαρμογής ακυρώνουν μεταβατικές στρατηγικές και υπονομεύουν την νομιμοποίησή τους.

2.5 Οι «κλιματοησυχαστές» και τα επιχειρήματα τους. Οι φυσικές καταστροφές και η ιδεολογικοποίηση τους

Παρότι η μεταπανδημική περίοδος χαρακτηρίζεται από την άνοδο των ακροδεξιών πολιτικών δυνάμεων, σε διεθνές επίπεδο αλλά και στις ΗΠΑ ειδικά, γεγονός που συνοδεύεται από την άνοδο των «κλιματοησυχαστικών¹⁰» απόψεων και στάσεων, στην ενότητα αυτή θα επικεντρωθούμε στο αντίθετο αφήγημα της «επερχόμενης καταστροφής», όχι για το αμφισβητήσουμε πραγματολογικά και επιστημονικά αλλά για να το αποδομήσουμε πολιτικά.

Πριν όμως από αυτό, ας πούμε λίγα πράγματα για τους «αρνητές» της κλιματικής αλλαγής, κυρίως για να ορίσουμε με πληρότητα το πεδίο που εξετάζουμε. Το ότι τους χαρακτηρίζουμε ως «αρνητές» ή ως «κλιματοησυχαστές» δεν σημαίνει ότι αναγνωρίζουμε κάποια ομοιογένεια μεταξύ τους. Πρόκειται για μια ετερογενή πολιτική ομάδα που μπορεί να συγκεντρώνει ανθρώπους από θρησκευτικές γκρούπες και σχέτες μέχρι και συγκεκριμένες πολιτικές ομάδες εθνικιστικών και αντιπαγκοσμιοποιητικών τάσεων ή και διεθνιστικές ομάδες που πιστεύουν όμως ότι η ατζέντα της πράσινης μετάβασης ευνοεί στενά ταξικές πολιτικές, υπέρ των οικονομικά δυνατών και συγκεκριμένων βιομηχανικών συμφερόντων. Στη

¹⁰ Προτιμούμε τον όρο «κλιματοησυχαστές» από τον όρο «αρνητές» διότι δεν είναι όλοι αρνητές της κλιματικής αλλαγής. Υπάρχουν αρκετοί που πιστεύουν ότι ενώ υπάρχει κλιματική αλλαγή δεν χρειάζεται να δράσουμε άμεσα γιατί το οικονομικό και κοινωνικό κόστος θα είναι μεγαλύτερο. Συνεπώς ο «κλιματοησυχαστής» είναι ευρύτερη κατηγορία.

μεταπανδημική συγκυρία, όμως, κυριαρχούν σαφέστατα οι ακροδεξιές εκφάνσεις των «κλιματοησυχαστών». Κύρια επιχειρήματα τους είναι ότι:

- Η κλιματική αλλαγή δεν είναι ανθρωπογενής αλλά ένα φυσικό φαινόμενο που οφείλεται σε φυσικούς κλιματικούς κύκλους που έχουν εμφανιστεί ξανά στην ιστορία της γης (Lomborg, 2001, p. 251-320).
- Η επιστήμη του κλίματος και του περιβάλλοντος είναι αβέβαιη και εξυπηρετεί συγκεκριμένες πολιτικές ατζέντες. Πίσω από αυτήν την υποστήριξη, κρύβονται περιβαλλοντικά και κλιματικά σκάνδαλα με λάθος προβλέψεις (Wikipedia, χωρίς ημερομηνία b) κλπ.
- Οι στρατηγικές της πράσινης μετάβασης θεωρούνται ότι είναι κρατικίστικες και υπερφορολογικής νοοτροπίας, καταστρέφοντας τα πιο δυναμικά επιχειρηματικά στρώματα που θα μπορούσαν να ενσωματώσουν τα περιβαλλοντικά προβλήματα, μέσα από τον δυναμισμό της οικονομίας (Wikipedia, χωρίς ημερομηνία c). Ταυτόχρονα, οι πράσινες πολιτικές θεωρούνται αναποτελεσματικές μπροστά στο πρόβλημα (μερική παραδοχή της κλιματικής αλλαγής) και οι οικονομικές τους επιπτώσεις δυσανάλογες για τους κοινωνικά και οικονομικά αδύναμους (Vaclav, 2017, p. 327–350).

Την τελευταία δεκαετία, τόσο σε ερευνητικό όσο και σε δημοσιογραφικό επίπεδο, έχει αποκαλυφθεί κάποιου είδους στενή σύνδεση των σκληρών αρνητών της κλιματικής αλλαγής με συγκεκριμένα συμφέροντα πετρελαιοπαραγωγικών εταιριών (Supran & Oreskes, 2017) .

Τι γίνεται όμως με τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές που αναγνωρίζουν την ύπαρξη και το μέγεθος του προβλήματος της κλιματικής αλλαγής. Αυτές οι απόψεις δεν κρύβονται πίσω από αμφίβολα επιστημονικά ή ψευδοεπιστημονικά κατασκευάσματα. Και μάλιστα αυτές οι απόψεις, όπως δείξαμε στην προηγούμενη ενότητα, ενσωματώνονται σε θεσμικές στρατηγικές που εφαρμόζονται από συγκεκριμένους μηχανισμούς υλοποίησης, όπως συμβαίνει και με την στρατηγική της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας. Για την περίπτωση της νεοφιλελεύθερης προσέγγισης των φυσικών καταστροφών και της κλιματικής αλλαγής πρέπει να λάβουμε και άλλη νεοφιλελεύθερη «συνήθεια» υπόψη. Ο νεοφιλελευθερισμός έχει ενσωματωμένη, στη λογική του, την εκμετάλλευση των κρίσεων, ως ευκαιρία αναδιάρθρωσης των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, με στόχο την περαιτέρω ενίσχυση της καπιταλιστικής – κεφαλαιοκρατικής σχέσης και όχι την επίλυση ή την ουδέτερη διαχείριση της κρισιακής κατάστασης (Elliot, 2016, p. 52 – 53).

Ιδιαίτερα ως προς την αντιμετώπιση των φυσικών καταστροφών, η νεοφιλελεύθερη πολιτική έχει επιβάλλει, σε μεγάλο βαθμό, την λογική του «Ηθικού Κινδύνου - Moral Hazard» και των ιδιωτικών ασφαλιστικών εταιριών. Η λογική του ηθικού κινδύνου επιβάλλει την απόσυρση του κράτους, από την αντιμετώπιση των φυσικών καταστροφών και κυρίως από την πρόληψη των φυσικών καταστροφών, με το σκεπτικό ότι οι «παίκτες» της οικονομίας θα πρέπει

να αναλαμβάνουν το πλήρες ρίσκο που ενέχουν οι δραστηριότητες τους. Συνεπώς, το κράτος δεν παρεμβαίνει προληπτικά, παρά μόνο όταν είναι απολύτως απαραίτητο (Klein, 2007). Ειδάλλως, αν παρέμβαινε πιο συχνά, τότε θα επικρατούσε εφησυχασμός στο πεδίο των οικονομικών δραστηριοτήτων και οι «παίκτες» θα αποφεύγαν τον κίνδυνο, που είναι η ουσία της υπευθυνότητας απέναντι στο κοινωνικό σύνολο και την φύση. Η λογική του ηθικού κινδύνου έχει ιδεολογικές συνέπειες και δεν πρόκειται, στενά, για οικονομική τακτική. Με την επίκληση του ηθικού κινδύνου μεταφέρεται το κόστος στους οικονομικά αδύνατους διότι «κοινωνικοποιείται» το μέγεθος της καταστροφής και ενσωματώνεται στα κατώτερα στρώματα της κοινωνικής ιεραρχίας για να «θαφτεί». Οι κυριαρχούμενες κοινωνικές τάξεις του καπιταλισμού και η προλεταριακή γεωγραφία της υποτέλειας χρησιμοποιούνται από τον καπιταλισμό, ως υγειονομικές ζώνες ή ως περιοχές ταφής των ολέθριων συνεπειών της καπιταλιστικής διακυβέρνησης.

Η νεοφιλελεύθερη λογική δεν σταματάει στην «υγειονομική ζώνη ταφής» προχωράει ακόμα παρακάτω φυσικοποιώντας την αδικία και εγκαθιδρύοντας μια στρατηγική του φόβου, «της επερχόμενης καταστροφής», ως ευκαιρία επιβολής των τεχνοκρατικών μεθόδων διαχείρισης των κρίσεων και των καταστροφών και στον παραμερισμό των δημοκρατικών συνδιαλλαγών. Η αφήγηση της αποκαλυπτικής καταστροφολογίας αποσκοπεί στην εγκαθίδρυση καθεστώτων «έκτακτης ανάγκης παρεμβάσεων της τεχνοκρατίας (Elliot, 2016, Κεφ 2)». Χωρίς να αμφισβητούμε την ανάγκη των ειδικών και την χρησιμότητα της τεχνοκρατικής και επιστημονικής παρέμβασης, η επιβολή μιας τέτοιου είδους λογικής, μέσω έκτακτων καθεστώτων αντιμετώπισης και διοίκησης του κινδύνου και των καταστροφών, λειτουργεί ως αποφυγή των ριζικών αλλαγών, στο σχεδιασμό των υποδομών και του παραγωγικού ή ενεργειακού μετασχηματισμού με εμπλοκή της κοινωνίας. Στη θέση των ριζικών οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών για την μετάβαση σε ένα άλλο παραγωγικό και κλιματικό καθεστώς επιβάλλεται μια στρατηγική παραμονής στην υπάρχουσα κατάσταση, σε μια «πράσινη» σταθεροποίηση και σε ένα σύστημα τιμολόγησης του κινδύνου. Οι φυσικές καταστροφές ιδεολογικοποιούνται και μαζί με αυτές φυσικοποιείται η κρίση, απέναντι στην οποία απλά πρέπει να λειτουργήσουν τα κοινωνικά αντανάκλαστικά και τα μηχανήματα της πολιτικής προστασίας με συντονισμένο τρόπο.

3. Ευρωπαϊκή διακυβέρνηση και περιβαλλοντικές πολιτικές.

Ενώ ο φιλελευθερισμός αναπτύχθηκε και εξαπλώθηκε πρώτα ως ιδεολογία και μετά ως ενσωματωμένη λογική κρατικής λειτουργίας χρειάζονταν να τον συνοδεύει, πάντα δίπλα του, μια αφήγηση για τις στρεβλώσεις του σύγχρονου δυτικού κράτους. Με την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση και κατόπιν με την κρίση του ευρώ, η λειτουργία του κράτους έπρεπε να μπει σε μια διαφορετική κατάσταση (mode) και με άλλους σκοπούς απόδοσης. Η κρίση, εκτός όλων των άλλων, αποτελεί και μια στιγμή αποκάλυψης. Με το ξεδίπλωμα της κρίσης και των μορφών της, αποκαλύπτονται οι κρυμμένες λογικές και αρχές λειτουργίας του πολιτικοθεσμικού συστήματος. Χρειάστηκε η κρίση για να δούμε να λειτουργούν μπροστά στα μάτια μας οι καθοριστικότεροι μηχανισμοί του καπιταλιστικού κράτους και των διακρατικών συνεννοήσεων αλλά και των υπερεθνικών οντοτήτων. Είδαμε τα κοινοβούλια των χρεωκοπημένων κρατών να λειτουργούν επικυρωτικά και όχι νομοθετικά για τις πρωτοβουλίες της εκτελεστικής εξουσίας. Πάντα συνέβαινε αυτό ή αποτέλεσε κρισιακό φαινόμενο; Είδαμε την εφαρμογή της λιτότητας, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, να αποτελεί κοινή δράση και όχι στοιχείο της ευρωπαϊκής ενότητας – δηλαδή είδαμε μια λιτότητα που σαν απάντηση στη κρίση δόθηκε, όχι μέσα από περισσότερη ευρωπαϊκή ενότητα αλλά μέσα από κοινή δράση και μέσα από συντονισμένες κινήσεις αποφάσεων των κρατών μελών. Μήπως η ΕΕ δεν αποτελεί μια ενότητα αλλά μια συνεχή διαδικασία διαφοροποιημένης ενοποίησης, δηλαδή, όχι κάτι παγιωμένο και κατασταλαγμένο αλλά κάτι που διαφοροποιείται η επανακαθορίζεται συνεχώς; Είδαμε την πραγματική λειτουργία του «ηθικού κινδύνου», δηλαδή, την κρατική σωτηρία των μεγάλων ιδιωτικών τραπεζών, καθιερώνοντας την νόμιμη αποφυγή του ρίσκου όμως, πλέον, από τους μεγάλους χρηματοπιστωτικούς θεσμούς και όχι από τους «μικρούς» της βάσης της οικονομίας και κοινωνίας.

Όλα τα προηγούμενα ερωτήματα, που προκύπτουν από μια όχι ακόμα επαρκώς και επιστημονικά ερευνημένη εμπειρία, που είχαμε μέσα στα χρόνια της ευρωκρίσης, αφορούν στην προσέγγιση των δομικών αλλαγών της διακυβέρνησης στο ευρωπαϊκό και εθνικό – ενωσιακό επίπεδο, που προκάλεσε η οικονομική κρίση, και η συνεπαγόμενη κρίση και ο κατακερματισμός των ευρωπαϊκών κομματικών συστημάτων¹¹. Καταρχάς, όμως, η έννοια της κρίσης¹² δημιουργεί μια άνευ προηγουμένου ιδεολογική επιβολή και αναδιαμόρφωση των λειτουργιών των δημόσιων οργανισμών, όπως είδαμε και στο προηγούμενο

¹¹ Η κρίση του ευρώ, το διάστημα 2010 – 2012, συναντήθηκε με προϋπάρχουσες διαδικασίες πολιτικών και ιστορικών συγκλίσεων της κεντροδεξιάς και κεντροαριστεράς κάτω από αυτό το φαινόμενο που ονομάστηκε «καρτελοποίηση» της πολιτικής. Ταυτόχρονα ο πολιτικός ανταγωνισμός σε μια σειρά από κράτη – μέλη της ΕΕ, όλο το διάστημα πριν την κρίση αλλά και κατά τη διάρκεια της κρίσης, αναδιαμορφώνεται κάτω από την κυριαρχία της εκτελεστικής επί της νομοθετικής εξουσίας. Ως αντίδραση σε αυτές τις τάσεις, που μάλιστα πυροδότησε η οικονομική κρίση, είχαμε την εμφάνιση νέων εθνικιστικών και υπερσυντηρητικών δυνάμεων και ιστορική υποχώρηση της πολιτικής εμβέλειας των συστημικών κεντροδεξιών και κυρίως κεντροαριστερών κομμάτων (Χατζησταύρου, 2018).

¹² Αρκετά πριν την εμφάνιση της έννοιας της «Πολύ – κρίσης» από τον Adam Tooze (Tooze, 2021).

κεφάλαιο, στην ενότητα των φυσικών καταστροφών. Η κρίση γενικά και κυρίως η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, η κρίση του ευρώ, 2010 – 2012, και αργότερα οι κρίσεις της πανδημίας και της ενεργειακής κρίσης, 2021 – 2013, εργαλαιοποιούνται έτσι ώστε να θεωρούνται δεδομένο «συστατικό» των δυτικών κοινωνιών οικονομιών που χρήζει διαχείρισης, δηλαδή, διακυβέρνησης και όχι αντιμετώπισης και αναζήτησης της υπέρβασης της ή της διεξόδου.

Στη «κρυσιακή πλαισίωση» των σύγχρονων κοινωνιών, η έννοια της κλιματικής αλλαγής και αντίστοιχα οι εξαγγελθείσες στρατηγικές αντιμετώπισης της, μπορεί να χρησιμοποιούνται όχι για την αυτονόητη αντιμετώπιση ή και επίλυση της κρυσιακής κατάστασης, αλλά, για τη διατήρησης της ως ένα πειθαναγκαστικό πλαίσιο συμμετοχής των κρατών μελών, εντός μιας διαδικασίας οικονομικού συντονισμού.

3.1 Η Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση μετά την χρηματοπιστωτική κρίση.

Η ευρωπαϊκή κρίση χρέους είναι κυρίως κρίση ιδιωτικού χρέους και κρίση τραπεζικής φερεγγυότητας (Mason, 2023). Μόνο στην Ελλάδα, κυρίως, αλλά και σε κάποιες χώρες του ευρωπαϊκού νότου, σε μερικό βαθμό, πήρε τα χαρακτηριστικά της κρίσης δημοσίου χρέους και της κρίσης των δημοσίων οικονομικών. Το παράδοξο, εκ πρώτης όψευς, με την ευρωπαϊκή κρίση χρέους είναι το γεγονός ότι η διακηρυγμένη πολιτική φιλοσοφία του «ηθικού κινδύνου», δηλαδή, η πολιτική της αποφυγής της ανεύθυνης και ριψοκίνδυνης συμπεριφοράς εφαρμόζεται, όταν οι οικονομικοί δρώντες είναι το κράτος και οι κοινωνικές του δαπάνες, οι καταθέτες μιας τράπεζας, οι δανεισθέντες και οι εργαζόμενοι ή οι μικροεπιχειρηματίες. Αυτοί οι δρώντες δεν θα πρέπει να θεωρούν ή να ελπίζουν ότι η ριψοκίνδυνη συμπεριφορά τους θα βρει σωτήρια διέξοδο μέσω της παρέμβασης κάποιου οργανισμού ή του ίδιου του κράτους. Κάτι τέτοιο θα οδηγούσε αναπόφευκτα στην εκδήλωση άπειρων τέτοιων αιτημάτων διάσωσης, πράγμα που θα οδηγούσε υποτίθεται, την συνολική οικονομία και την κοινωνία σε κατάρρευση. Όταν όμως στη θέση του δρώντα είναι μια μεγάλη συστημική τράπεζα της ΕΖ, τότε η πολιτική του ηθικού κινδύνου δεν ισχύει. Η μεγάλη τράπεζα εύλογα μπορεί να περιμένει τη διάσωσή της, διότι εάν καταρρεύσει ο κίνδυνος για τη συνολική οικονομία είναι τεράστιος. Με τα κράτη όμως που είναι μεγάλα, εξ ορισμού, και με τη χρεωκοπία τους διακυβεύονται πολύ περισσότερα πράγματα από μια χρεωκοπία, μιας έστω μεγάλης συστημικής τράπεζας, τι γίνεται; Στην ΕΕ της κρίσης, αποφασίστηκε ότι τα κράτη δεν διασώζονται. Τουναντίον, θα πρέπει να ακολουθήσουν μια πολιτική σκληρής λιτότητας για να «συνεφέρουν» τα δημόσια οικονομικά τους. Αυτό έγινε και με το ελληνικό δημόσιο χρέος. Με τις ελληνικές τράπεζες όμως και με τους μεγαλομετόχους τους δεν έγινε το ίδιο. Αυτές και αυτοί διασώθηκαν.

Το παράδοξο της ευρωπαϊκής κρίσης χρέους λύνεται αν σκεφτούμε ότι ένα κράτος υπερχρεωμένο, στο πλαίσιο της ΕΕ και την ΕΖ συνεχίζει και παίζει τον:

«καταλυτικό ρόλο της διατήρησης του νομισματικού πλαισίου εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η κοινωνική αναπαραγωγή της Ευρωζώνης (Bonfeld, 2019, p. 295)»

Δηλαδή ένα κράτος χρεωμένο συνεχίζει, εντός της ΕΖ, να εφαρμόζει το ευρώ και την νομισματική πολιτική της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και κυρίως να εφαρμόζει τη δημοσιονομική πολιτική της λιτότητας, επί του γενικού πληθυσμού της επικράτειας, όπως ακριβώς η διατήρηση του τραπεζικού θεσμού χρειάζεται για να διατηρηθεί η πειθαρχία πάνω στον πληθυσμό των οφειλετών. Δεν πρόκειται δηλαδή για κάποιο παράδοξο αλλά για μια δυσνόητη και δυσερμήνευτη πραγματικότητα των σχέσεων δημόσιας εξουσίας και καπιταλιστικών θεσμών, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Είναι μια δυσνόητη πραγματικότητα, στα όρια του μη ορατού από την εμπειρία, και αφορά στον τρόπο επιβολής και λειτουργίας της ευρωπαϊκής καπιταλιστικής ιεραρχίας και των συμφερόντων της, επί των κοινωνιών. Η ευρωπαϊκή πολύπλοκη πραγματικότητα εξουσίας και εκμετάλλευσης δύσκολα χωράει σε ερμηνευτικά σχήματα «απλής εξυπηρέτησης» κάποιων επιμέρους μεγαλοαστικών συμφερόντων, στη περίπτωση μας τραπεζικών, από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς χρήματος. Χωρίς την ανάλυση των λειτουργιών του κράτους μας ξεφεύγει η συνολική εικόνα και οι αιτίες των πραγμάτων εμπεριέχονται, ως αφηγήσεις, σε απλοϊκά ερμηνευτικά σχήματα.

Ας δούμε όμως λίγο πιο συγκεκριμένα τι αλλαγές επέφερε το πλαίσιο της κρίσης χρέους στη λειτουργία των ευρωπαϊκών θεσμών διακυβέρνησης.

Για την κυρίαρχη ευρωπαϊκή οπτική, η κρίση χρέους του 2008 και η μετέπειτα εξέλιξη της σε ευρωπαϊκή κρίση χρέους επιβάλλει την ανάγκη ενίσχυσης της οικονομικής διακυβέρνησης της ΕΕ και των επιμέρους κρατών – μελών. Στόχος δηλαδή δεν είναι η οριζόντια εφαρμογή κάποιας οικονομικής πολιτικής υπέρβασης της οικονομικής κρίσης ή ένας συνδυασμός δημοσιονομικών και νομισματικών μέτρων, δεν σχεδιάζεται δηλαδή, με λίγα λόγια, η ενίσχυση των οικονομιών των κρατών μελών έτσι ώστε να ξεπεράσουν τα κρισιακά φαινόμενα. Ο στόχος είναι ο καλύτερος συντονισμός των επιμέρους οικονομικών πολιτικών. Το πρόβλημα της κρίσης, για την ευρωπαϊκή αντίληψη διακυβέρνησης, είναι ζήτημα ευταξίας και όχι επανάκαμψης της ανάπτυξης ή μετασχηματισμού των δομών λειτουργίας των ευρωπαϊκών οικονομιών, για να ξεπεράσουν την κρίση.

Πριν την κρίση χρέους το μοντέλο διακυβέρνησης της ΕΕ χαρακτηρίζονταν από ένα αποκεντρωμένο συντονισμό των κρατών μελών κατά τον οποίο, τα κράτη μέλη, είχαν μια σχετική αυτονομία στον καθορισμό της αναπτυξιακής και δημοσιονομικής πολιτικής. Ακριβώς επειδή η δημοσιονομική πολιτική καθορίζονταν στο εθνικό επίπεδο υπήρχε και η αρχή ή ο κανόνας του no bail out δηλαδή η αρχή της μη διάσωσης των κρατών μελών σε περίπτωση χρεοκοπίας. Σύμφωνα με το άρθρο 125 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (EUR-Lex, χωρίς ημερομηνία-α).

«Η Ένωση δεν ευθύνεται ούτε αναλαμβάνει τα χρέη των κεντρικών κυβερνήσεων, των περιφερειακών ή τοπικών αρχών, άλλων δημόσιων αρχών ή οργανισμών άλλου κράτους μέλους.»

Ο κανόνας της μη διάσωσης εξέφραζε απολύτως τη λογική του «ηθικού κινδύνου» και μιας ορισμένης αντίληψης της βορειοευρωπαϊκής εκδοχής του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού και βέβαια συμβάδιζε με το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης (ΣΣΑ). Το ΣΣΑ θεσπίστηκε το 1997 και έβαζε όριο στο έλλειμμα και το χρέος μέσα στο οποίο θα πρέπει να κινούνται τα κράτη – μέλη (3% και 60% του ΑΕΠ αντίστοιχα). Ο βασικός αυτός πυρήνας της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, πριν τη κρίση, συμπληρωνόταν από τον εποπτικό ρόλο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, την υποχρέωση των κρατών μελών να ενημερώνουν την ευρωπαϊκή επιτροπή για τα στοιχεία του εθνικού προϋπολογισμού τους.

Μετά το 2010, η φιλοσοφία της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης άλλαξε σημαντικά. Ο αποκεντρωμένος συντονισμός εξελίχθηκε σε συντονισμό από κεντρικά υπερεθνικά όργανα και θεσμούς. Πριν την κρίση η δημοσιονομική αυτονομία υπερεπερνούσε τις δημοσιονομικές πειθαρχίες με αποτέλεσμα αρκετά κράτη μέλη να υπερβαίνουν τα όρια του Συμφώνου Σταθερότητας. Μετά το 2010 αυτό αρχίζει και αλλάζει και η δημοσιονομική σχετική αυτονομία μετατρέπεται σε δημοσιονομική πειθαρχία με υπερεθνική εποπτεία. Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ενισχύεται και πλέον μπορεί να παρέμβει για να αλλάξει τους προϋπολογισμούς των κρατών μελών. Το 2012 το Δημοσιονομικό Σύμφωνο (Fiscal Compact) εισαγάγει τον «χρυσό κανόνα» των ισοσκελισμένων προϋπολογισμών και επιβάλλεται η ενσωμάτωση του στα εθνικά δίκαια. Η ευρωπαϊκή νομισματική πολιτική απαιτεί την υιοθεσία της, από τις επιμέρους κυβερνήσεις των κρατών – μελών. Νωρίτερα, το 2011, θεσμοθετείται το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο που πρόκειται για τον κυρίαρχο θεσμό συντονισμού όλων των οικονομικών πολιτικών των ευρωπαϊκών κρατών. Στο συντονισμό του, κάτω από έναν ετήσιο κύκλο, εμπίπτουν όλες οι νομισματικές, δημοσιονομικές, αναπτυξιακές πολιτικές ακόμα και οι κοινωνικές πολιτικές καθώς και οι πολιτικές απασχόλησης (Council of the EU, χωρίς ημερομηνία).

3.2 Hard και soft Διακυβέρνηση και ο ρόλος του ενισχυμένου συντονισμού.

Η ανταπόκριση των ευρωπαϊκών θεσμών στην κρίση χρέους επέφερε σημαντικές αλλαγές στο μοντέλο διακυβέρνησης, αλλάζοντας και την ίδια την φυσιογνωμία της ευρωπαϊκής ένωσης, από μια ένωση κανόνων, αγορών και κοινού νομίσματος σε μια ένωση κανόνων, επιτήρησης, συντονισμού, αγορών και κοινού νομίσματος. Το μόνο που παραμένει να μην είναι η ΕΕ είναι μια ένωση μεταβιβάσεων. Αυτό το καταφέρνει εισάγοντας νέα στοιχεία διακυβέρνησης, παρά το γεγονός ότι τα χαρακτηριστικά της κρίσης ίσως να επέβαλλαν και κάποια μορφή ένωσης μεταβιβάσεων. Όμως όχι, η ΕΕ συνολικά δεν υποκύπτει σε αυτόν τον πειρασμό, παρότι στο εσωτερικό των κρατών μελών ισχύουν, όπως είναι γνωστό, οι μεταβιβαστικές πληρωμές, με κατεύθυνση από τις πλεονασματικές

περιφέρειες προς τις ελλειμματικές. Ας δούμε τις 2 βασικές διαστάσεις αυτής της μετεξέλιξης του ευρωπαϊκού μοντέλου διακυβέρνησης:

Η αναβάθμιση του Συντονισμού: Η κρίση στα τραπεζικά συστήματα της Ευρώπης και στο δημόσιο χρέος της Ελλάδας αλλά και γενικότερα τα προβλήματα του ευρωπαϊκού νότου και της Ιρλανδίας αποκάλυψαν ότι όχι μόνο υπάρχουν κενά στην θεσμική αρχιτεκτονική της ΕΕ αλλά και ότι οι εθνικά καθοριζόμενες δημοσιονομικές πολιτικές υπονομεύουν την κεντρικά και υπερεθνικά καθοριζόμενη νομισματική πολιτική. Με λίγα λόγια, το ευρώ κινδυνεύει από τα δημοσιονομικώς απείθαρχα κράτη. Τα κράτη μέλη που δεν συμμορφώνονται δημοσιονομικά δεν μπορούν να διεκπεραιώσουν τον ρόλο τους, που είναι το να αποτελούν την εκτελεστική εξουσία που επιβάλλει το ευρώ στα χωρικά όρια τους. Με την αναβάθμιση του συντονισμού, επιβάλλεται αυτό που είναι αναγκαίο για να ισχυροποιηθεί η εκτελεστική εξουσία. Η οικονομική κυριαρχία πρέπει να επικρατήσει, αντί της διακρατικής αλληλεγγύης (Scharpf, 2011, p. 27 – 35).

Hard και soft Διακυβέρνηση: Ο αναβαθμισμένος συντονισμός επιφέρει μια σειρά από αλλαγές στον τρόπο διακυβέρνησης και στο ύφος της εξουσίας που χρησιμοποιείται για αυτήν τη διακυβέρνηση. Πριν την κρίση, το ύφος της πολιτικής εξουσίας που επιβάλλει τον αποκεντρωμένο συντονισμό είναι η «ήπια» διακυβέρνηση, δηλαδή η διακυβέρνηση με συστάσεις, peer pressure, συνεργασία και πολιτικό διάλογο. Τα πεδία «ήπιας» διακυβέρνησης είναι η κοινωνική πολιτική, η απασχόληση, ή έρευνα (Zeitlin, 2009, p. 214 - 245) κλπ. Μετά την κρίση, η «σκληρή» διακυβέρνηση κυριαρχεί στα ζητήματα της δημοσιονομικής πολιτικής καθώς και στα πεδία που εμφανίζονται μακροοικονομικές ανισορροπίες. Η «σκληρή» πολιτική αφορά σε διακυβέρνηση με κανόνες, επιτήρηση και δεσμευτικό πλαίσιο. Ο πολιτικός διάλογος που συνηθίζεται στη μέθοδο της «ήπιας» διακυβέρνησης έχει αντικατασταθεί από την αυστηρά καθορισμένη τεχνοκρατική αντίληψη (Fabbrini, 2015, p. 35–54.) και από την ενίσχυση της εκτελεστικότητας των κρατών – μελών στην επιβολή της νομισματικής πολιτικής. Είναι λάθος η εκτίμηση ότι η ΕΕ επιβάλλεται με άμεσο τρόπο στα επιμέρους κράτη μέλη. Εκείνο που συμβαίνει είναι ότι η ΕΕ ενισχύει, πρώτα, την εκτελεστική εξουσία των κρατών και αυτή η ενισχυμένη εκτελεστική εξουσία επιβάλλει την «σκληρή» διακυβέρνηση (Bonfeld, 2019, p. 335 – 364).

3.3 Οι περιβαλλοντικές πολιτικές της ΕΕ. Η εξέλιξη τους από το στάδιο του κατακερματισμού στην ενιαία αντίληψη, σαν στοιχείο της νέας διακυβέρνησης.

Η ΕΕ, μέχρι και το 2019, είχε οργανώσει τις περιβαλλοντικές της πολιτικές στη λογική του silos based policy making (Peters, 2015) . Σύμφωνα με τις διοικητικές επιστήμες, οι silos policies είναι οργανωμένες ανεξάρτητα η μια από την άλλη, χωρίς συνέργειες, και με στόχο την αύξηση της αποδοτικότητας των πολιτικών και των στρατηγικών μέσω της πλήρους εξειδίκευσης τους.

Πριν το 2019, που αποτελεί έτος ορόσημο για την αλλαγή του τρόπου διακυβέρνησης της περιβαλλοντικής πολιτικής της ΕΕ, τα κύρια πεδία παρέμβασης

των ευρωπαϊκών περιβαλλοντικών πολιτικών ήταν η ατμοσφαιρική ρύπανση, οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, οι κίνδυνοι που αντιμετωπίζει η βιοποικιλότητα και τα απόβλητα και όπως έχουμε ήδη αναφέρει είναι οργανωμένα ως αυτόνομα και ανεξάρτητα πεδία, χωρίς ιδιαίτερες συνεργασίες μεταξύ των τομέων. Τα βασικά εργαλεία πολιτικής που χρησιμοποιούνται από τα περιβαλλοντικά silos policies είναι:

- Το σύστημα εμπορίας των ρύπων (Σύστημα Δικαιωμάτων Εκπομπών Ρύπων – ΣΕΔΕ) που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της ευρωπαϊκής πολιτικής αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής (ΥΠΕΝ, χωρίς ημερομηνία).
- Το 7ο Πρόγραμμα Δράσης για το Περιβάλλον το οποίο επικεντρώθηκε στη κλιματική δράση, τη βιοποικιλότητα και τη κυκλική οικονομία, όμως κάτω από αυστηρή τμηματοποίηση των πολιτικών (EUR-Lex, χωρίς ημερομηνία-b).
- Το Circular Economy Package (European Parliament, χωρίς ημερομηνία - b) που εστίαζε στην αύξηση της ανακύκλωσης και στην επαναχρησιμοποίηση και μείωση των αποβλήτων
- Η Biodiversity Strategy (European Commission, χωρίς ημερομηνία-c) που αφορούσε την ανάκαμψη των βιότοπων.
- Αύξηση των επενδύσεων στις ΑΠΕ και αλλαγή του ενεργειακού μείγματος.

Η επιδιωκόμενη εξειδίκευση με την silos based policy σίγουρα επιφέρει κέρδη αποδοτικότητας, από την καλύτερη γνώση του αντικειμένου, αλλά επιφέρει και αντισταθμίσεις (trade offs) μεταξύ των πεδίων παρέμβασης. Ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόζονταν η περιβαλλοντική πολιτική δεν ανταποκρίνεται στις εξελίξεις, από το 2019 και μετά, με το λανσάρισμα από την Προέδρου της ΕΕ της Στρατηγικής της πράσινης συμφωνίας, ούτε βέβαια με την νέα διακυβέρνηση των ευρωπαϊκών υποθέσεων και τον αυξημένο ρόλο του συντονισμού.

Μετά το 2019, η Πράσινη Συμφωνία γίνεται η κυρίαρχη λογική ενοποίησης των διάσπαρτων και επιμερισμένων περιβαλλοντικών πολιτικών της ΕΕ. Η εστίαση της πολιτικής είναι στο κλίμα, ως συνολική έννοια που περιλαμβάνει το zero pollution, τη βιοποικιλότητα, την κλιματική ουδετερότητα, την κυκλική οικονομία, ακόμα και τη κλιματική δικαιοσύνη (Paleari, 2024). Τα βασικά εργαλεία εφαρμογής είναι:

- Ο Κλιματικός Νόμος (Climate Law) που υποχρέωσε να γίνει νομικά δεσμευτικός ο στόχος για κλιματική ουδετερότητα και -55% εκπομπές έως 2030 (European Commission, χωρίς ημερομηνία-d).
- Η δέσμη fit for 55. Πρόκειται για ένα σύνολο νομοθετημάτων με στόχο να μειωθούν οι εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου της ΕΕ, τουλάχιστον 55% έως το 2030 και να τεθεί η ΕΕ σε πορεία επίτευξης κλιματικής ουδετερότητας έως το 2050 (Council of the EU, χωρίς ημερομηνία-b).
- Το Just Transition Mechanism (European Commission, χωρίς ημερομηνία-e), μέρος του Green Deal Investment Plan, που στόχο έχει την κοινωνικά

δίκαιη μετάβαση στις περιοχές που εξαρτώνται από άνθρακα και βαριά βιομηχανία και ορυκτά καύσιμα. Στην Ελλάδα στο just transition εντάσσονται η περιφέρεια της Δυτικής Μακεδονίας και η περιοχή της Μεγαλόπολης στη Πελοπόννησο με τα λιγνιτωρυχεία.

- Το Zero-Pollution Action Plan που επιδιώκει μηδενική ρύπανση σε αέρα, νερό και χώμα μέχρι το 2050 (European Commission, χωρίς ημερομηνία-f).

Με την Πράσινη Συμφωνία και το επακόλουθο ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο οι ευρωπαϊκές περιβαλλοντικές πολιτικές απέκτησαν δεσμευτικότητα και αποτελούν υποκείμενες σε συστήματα παρακολούθησης και αξιολόγησης. Ταυτόχρονα, ενσωματώθηκαν πλήρως στη νέα λογική της διακυβέρνησης που προτεραιοποιεί τον συντονισμό και τις επεξεργασμένες τεχνοκρατικές μεθόδους εφαρμογής. Οι ευρωπαϊκές περιβαλλοντικές πολιτικές στοχεύουν στη κλιματική ουδετερότητα αλλά επιτυγχάνουν και την πολιτική ουδετερότητα, στο υπόβαθρο της εφαρμογής.

Πιο συγκεκριμένα, το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο εστιάζει στη βιώσιμη ανάπτυξη μέσω της πρωτοβουλίας του Annual Sustainable Growth Strategy (EEAS, χωρίς ημερομηνία). Οι περιβαλλοντικοί στόχοι της πράσινης συμφωνίας εντάσσονται στο κύκλο των αναφορών και των συστάσεων της ΕΕ προς τα κράτη μέλη (Country-Specific Recommendations), τα κράτη-μέλη αξιολογούνται ως προς τον βαθμό στον οποίο τα ετήσια και μεσοπρόθεσμα δημοσιονομικά τους σχέδια λαμβάνουν υπόψη περιβαλλοντικούς κινδύνους και προτεραιότητες και συνδέονται με το Recovery and Resilience Facility (RRF).

Το ευρωπαϊκό εξάμηνο αποτελεί πλέον μια κύρια οδό για τη διασύνδεση της ευρωπαϊκής πράσινης πολιτικής με την νέα οικονομική και δημοσιονομική διακυβέρνηση. Με την νέα οικονομική διακυβέρνηση και κάτω από τη μέθοδο του συντονισμού η επιτήρηση και η εποπτεία συνδυάζεται με τα χαρακτηριστικά της επενδυτικής πλατφόρμας, που όχι μόνο ελέγχει τη διασύνδεση των εθνικών προϋπολογισμών με τους «πράσινους» στόχους αλλά κατευθύνει και τις επενδύσεις σε «πράσινους» τομείς. Στην πραγματικότητα όμως η ενσωμάτωση των πράσινων στόχων στο Ευρωπαϊκό Εξάμηνο συνδέει ευθέως και ενοποιεί την Πράσινη Συμφωνία, με τη λογική της δημοσιονομικής υπευθυνότητας και ένα σύνολο οικονομικών αρχών προσανατολισμένων στην μακροοικονομική ισορροπία (Schmidt, 2020).

Πως όμως γίνεται απτή πολιτική πραγματικότητα η ενσωμάτωση της Πράσινης Συμφωνίας στους νέους διακυβερνητικούς θεσμούς της ΕΕ; Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε ακόμα και για «πράσινη λιτότητα» εφόσον διαπιστώνουμε ότι η πράσινη ατζέντα έχει ενσωματωθεί, καθ' ολοκληρίαν, στη λογική του πανευρωπαϊκού συντονισμού σύμφωνα με τις κατευθύνσεις της δημοσιονομικής υπευθυνότητας και άρα λιτότητας; Ναι, αναμφίβολα μπορούμε να μιλήσουμε για «πράσινη λιτότητα» ή «πράσινη πειθάρχηση», εφόσον έχουμε παραδεχθεί ότι στο υπερεθνικό και διακρατικό πλαίσιο της ΕΕ κάθε κρίση, πολιτικοοικονομική,

κοινωνική και περιβαλλοντική – κλιματική, ακόμα και οι φυσικές καταστροφές αλλά και οι πανδημίες μπορούν να ιδωθούν μόνο ως ευκαιρία αναδιάταξης των σχέσεων εξουσίας και αναπαραγωγής των ήδη εγκατεστημένων καθεστώτων εκμετάλλευσης.

Ακόμα όμως και εκτός του πεδίου των εκφάνσεων της κρίσης, η πράσινη ατζέντα ενσωματώνεται, υπό την κυριαρχία του βασικού οικονομικού δόγματος της λιτότητας και κάτω από την συντονιστική αυστηρότητα της νέας ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, που θεμελιώθηκε ακριβώς για να οδηγήσει τις ευρωπαϊκές οικονομίες σε «ήρεμα νερά» χωρίς κοινωνικές ανατροπές ή αναταράξεις. Έτσι, η Πράσινη Συμφωνία, ενώ θα μπορούσε να αποτελέσει πλαίσιο συγκρουσιακής πολιτικής, σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, ενσωματώνεται και νορμαλοποιείται όταν συμβαδίζει με:

- Το δημοσιονομικά περιορισμένο περιβάλλον επενδύσεων και χωρίς ο κοινοτικός προϋπολογισμός να ξεπερνάει το 1% του ευρωενωσιακού ΑΕΠ. Οι δημόσιες επενδύσεις, ακόμα και αυτές που αφορούν στην αντιμετώπιση των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής, υπόκεινται στους δημοσιονομικούς περιορισμούς.
- Η χρήση των αγορών και της τιμολόγησης μετακυλούν το κόστος της μετάβασης στα νοικοκυριά. Το μοντέλο αναδιανομής δεν θίγεται με τις πρωτοβουλίες για την πράσινη μετάβαση. Αντίθετα από αυτό που επιτάσσουν η ολιστική και συμπεριληπτική λογική αλλά ακόμα και οι γενικόλογες αφηγήσεις περί κλιματικής δικαιοσύνης οι μεγάλες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες διατηρούνται, εάν δεν αυξάνονται κιόλας.
- Η πράσινη μετάβαση στη κλιματική ουδετερότητα υποτάσσεται στον συντονισμό του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου και άρα είναι αποδεκτές, εφόσον δεν διαταράσσουν, τη δημοσιονομική σταθερότητα των κρατών μελών.

Ανακεφαλαιώνοντας, η «πράσινη λιτότητα» προκύπτει από την υποταγή της Πράσινης Συμφωνίας στους περιορισμούς του δημοσιονομικού συμφώνου, τον συντονισμό του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου και στις πολιτικές τιμολόγησης και ιδιωτικοποίησης (Darvas & Wolff, 2021).

3.4 Μεταρρύθμιση ή ρήξη με την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση; Τα όρια του εφικτού εντός ΕΕ

Το ζήτημα του μεταρρυθμιστικού ορίζοντα καθώς και το μέλλον των αριστερών ριζοσπαστικών επιλογών, εντός της ΕΕ ή κόντρα με αυτήν, είναι ένα κολοσσιαίο ζήτημα που δεν μπορούμε να το διαπραγματευτούμε στο πλαίσιο αυτής της εργασίας. Μπορούμε όμως να υπαινιχθούμε κάποιες πρώτες απαντήσεις στα ερωτήματα του τίτλου της ενότητας αυτής, με όσο το δυνατόν πιο έγκυρο τρόπο.

Όμως γιατί μας νοιάζουν τόσο πολύ τέτοιου είδους ερωτήματα; Διότι αν πρέπει να αντιμετωπίσουμε, ως κοινωνίες και ως οικονομίες, την πρόκληση της κλιματικής αλλαγής θα πρέπει να αποφασίσουμε ότι αυτό απαιτεί μια ευρύτατη προγραμματική αναδιοργάνωση των στόχων, των παραγωγικών δυνάμεων και

των παραγωγικών σχέσεων ενός οικονομικού συστήματος. Μπορεί μια οικονομία που είναι ολοκληρωμένη εντός της ΕΕ να προβεί σε μια τέτοιων διαστάσεων μεταβατική πορεία; Θα της επιτραπεί; Θα βρει συμπαραστάτες ή θα πρέπει να περιμένει να συμφωνήσουν, σε ανάλογες μεταβατικές στοχεύσεις και άλλες ευρωπαϊκές οικονομίες, κυρίως οικονομίες ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών που παίζουν τον ρόλο της «ατμομηχανής».

Στις προηγούμενες ενότητες δείξαμε ότι η ΕΕ δεν αρνείται την κλιματική αλλαγή. Μάλιστα, με σταθερό τρόπο και χωρίς αμφιταλαντεύσεις, την θεωρεί σοβαρή απειλή, αν όχι την σοβαρότερη, για τη σταθερότητα και την ανθεκτικότητα των ευρωπαϊκών οικονομιών. Η αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής παραμένει πολύ υψηλά ιεραρχημένη στις προτεραιότητες της ΕΕ, ακόμα και μετά το 2021, όταν ξέσπασε ο ρωσοουκρανικός πόλεμος ή ακόμα και τώρα που η εκλογή Τραμπ, στις ΗΠΑ, έφερε ανατροπές στις πολιτικές του ΝΑΤΟ. Όμως, παρότι αναγνωρίζει τον περιβαλλοντικό κίνδυνο και παρά τις μεγαλοστομίες της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας η πολιτικής της ΕΕ είναι να ενσωματώσει πλήρως τις περιβαλλοντικές και κλιματικές ανησυχίες στο οικονομικό δόγμα της λιτότητας και στις επιταγές της νέας διακυβέρνησης και του οριζόντιου συντονιστικού θεσμικού πλαισίου. Άρα, αν μια ευρωπαϊκή χώρα ή ένα σύνολο ευρωπαϊκών χωρών θελήσουν να προχωρήσουν σε έναν μεταβατικό ριζοσπαστικό μετασχηματισμό των οικονομιών τους, για να αντιμετωπίσουν την κλιματική αλλαγή, που θα απαιτήσει την υπέρβαση της δημοσιονομικής υπευθυνότητας, το ερώτημα είναι αν θα μπορέσουν να το κάνουν ή αν θα υποστούν σκληρές πιέσεις από το συντονιστικό θεσμικό πλαίσιο.

Ας δούμε όμως τι συμπεράσματα βγαίνουν για την «μεταρρυθμιστικότητα» της ΕΕ σε μια άλλη περίπτωση, αυτήν μιας αναπτυξιακής (και όχι συσταλτικής) πολιτικής για την υπέρβαση του προβλήματος των υπερχρεωμένων οικονομιών. Η περίπτωση της ελληνικής οικονομίας και των πολιτικών των μνημονίων (2010 – 2019) είναι χαρακτηριστική και θα μας δώσει πολλές απαντήσεις.

Το 2015 η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση των ΣΥΡΙΖΑ – ΑΝΕΛ και ειδικότερα ο ΣΥΡΙΖΑ είχε να προτείνει, προς την Τρόικα και τους Ευρωπαϊκούς θεσμούς, μια μεταρρυθμιστική – μετριοπαθή πρόταση υπέρβασης της σκληρής λιτότητας των μνημονιακών ρυθμίσεων και ενός πιο δίκαιου διακανονισμού της δανειακής σύμβασης. Στόχος ήταν η μείωση του δημόσιου χρέους και η επάνοδος της ελληνικής οικονομίας στην αναπτυξιακή πορεία και με αυτόν τον τρόπο στην εξυπηρέτηση του εξωτερικού δανεισμού, με πόρους που θα προέρχονταν από την ανάπτυξη και όχι από την οικονομική συστολή και υπερφορολόγηση. Στο κλάσμα χρέος / ΑΕΠ η συνισταμένη πρόταση των οικονομολόγων του ΣΥΡΙΖΑ ήταν να αυξάνεται ο παρανομαστής για να μειώνεται το χρέος. Αντίθετα, η προτάσεις της Τρόικας και οι εφαρμοσμένες πολιτικές των μνημονίων ήταν η εξυπηρέτηση του χρέους, μέσω των υψηλών πρωτογενών πλεονασμάτων, κάτι που σηματοδοτούσε την μόνιμη προσχώρηση της δημοσιονομικής πολιτικής στην ανυποχώρητη δημοσιονομική υπευθυνότητα.

Γνωρίζουμε ότι οι μετριοπαθείς – επεκτατικές προτάσεις του ΣΥΡΙΖΑ όχι μόνο δεν έγιναν δεκτές αλλά θεωρήθηκαν εξωπραγματικές, σε σχέση με τα ευρωενωσιακά δεδομένα και οδήγησαν στην ήττα της διαπραγματευτικής τακτικής της ελληνικής κυβέρνησης και στην ολοκληρωτική στροφή της, προς την εφαρμογή ενός τρίτου μνημονίου. Μάλιστα, ο ριζικός επαναπροσανατολισμός της ελληνικής κυβέρνησης, προς την αποτελεσματική εφαρμογή μνημονιακών πολιτικών μπορεί να θεωρηθεί ως μια τεράστια επιτυχία του πολιτικού μάνατζεμεντ, που εφάρμοσε ο αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός της ΕΕ, με τη συμμετοχή και του ΔΝΤ (Copley, 2019).

Η ΕΕ δεν είναι ένας γρίφος προς επίλυση. Είναι μια βεβαιότητα που δημιουργεί στρατηγικά διλήμματα σε πολιτικές δυνάμεις που επιδιώκουν, είτε τον μεταρρυθμιστικό μετασχηματισμό της είτε σε πολιτικές δυνάμεις που την αρνούνται και επιδιώκουν την ρήξη με τις πολιτικές της, ακόμα και την έξοδο από αυτήν, με όρους επανάκτησης της νομισματικής κυριαρχίας.

Για τον Γ. Μοσχονά η ΕΕ και το πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Διακυβέρνησης δεν είναι φιλικό σε αριστερές, ριζοσπαστικές ή μη ακόμα και σε ήπιες σοσιαλδημοκρατικές εκδοχές της αριστεράς (Moschonas, 2016). Η ΕΕ αποτελεί ένα πολυκρατικό σύστημα πολυεπίπεδης διακυβέρνησης που πυρήνας της λογικής της είναι ο διαρκής συμβιβασμός. Η εμπλοκή μεταρρυθμιστικών ή επαναστατικών δυνάμεων σε μια λογική διαρκούς συμβιβασμού με κράτη – μέλη και υπερεθνικούς θεσμούς οδηγεί στον πλήρη και γρήγορο «αφοπλισμό» τους. Για τον Γ. Μοσχονά, η ΕΕ είναι μια ένωση με “θεσμικό συντηρητισμό”, όπου κεντρικά κράτη ή συνασπισμοί κρατών, σε ομοθυμία με βασικούς υπερεθνικούς θεσμούς, διασφαλίζουν τη διατήρηση της ευρωπαϊκής ευταξίας. Στο πλαίσιο αυτό, ο μοναδικός τρόπος να προχωρήσει μια μεταρρυθμιστική ατζέντα, προοδευτικής ή αριστερής κατεύθυνσης είναι η ταυτόχρονη αλλαγή πολιτικής, σε πολλά κράτη-μέλη (ιδιαίτερα στα πλέον ισχυρά), ώστε να ξεπεραστούν τα πολλαπλά "veto" που υπάρχουν ή θα υπάρξουν στις διαδικασίες της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης. Όμως για τον Γ. Μοσχονά οι θεσμοί, αν και πανίσχυροι, δεν γενούν πολιτική αλλά μόνο διακυβέρνηση. Αν και φαντάζει εξαιρετικά δύσκολο, εντός της ΕΕ, είναι στο χέρι των πολιτικών δρώντων και των κινημάτων να γεννήσουν την πολιτική, ξανά από την αρχή, και να την επιβάλλουν στους θεσμούς.

Για τον Werner Bonefeld, επίσης, η ΕΕ αποτελεί μια πηγή ισχυροποίησης των κρατών – μελών, ως εκτελεστικών κρατών της νομισματικής πολιτικής του ευρώ, και των ανταγωνιστικών αγορών εργασίας. Η ΕΕ αποτελεί μια συνομοσπονδία εκτελεστικών κρατών, ορντοφιλελεύθερης λογικής, που δεν επιβάλλει στα κράτη τις πολιτικές της αλλά λειτουργεί ως πλαίσιο ελευθερίας όλων των εκτελεστικών εξουσιών, που θεσπίζουν τις αγορές και τον ανταγωνισμό, αλλά και καθιστούν το ευρώ κυρίαρχο νόμισμα στην επικράτεια τους. Το κράτος – μέλος ή η πολιτική δύναμη που θα αμφισβητήσει αυτήν την συνομοσπονδία αλληλεγγύης, μεταξύ κυριάρχων εκτελεστικών κρατών, θα αντιμετωπίσει τον διοικητικό αποφασισισμό (managerial decisionism) και τον εκτελεστικό φεντεραλισμό της

ΕΕ και των θεσμών της (Bonfeld, 2019, σελ. 363–364). Όσο οι αντιδράσεις στη δομή ευταξίας της ΕΕ μένουν εγκλωβισμένες στα εθνικά κοινοβούλια η ευρωενωσιακή ευταξία δεν αντιμετωπίζει κίνδυνο διάλυσης. Τι θα γίνει όμως όταν αυτές οι δυνάμεις ξεπεράσουν τα εθνικά κοινοβούλια και όταν το κράτος από το οποίο προέρχονται είναι ένα ισχυρό κράτος; Τότε, σύμφωνα με τον Bonfeld, το ζήτημα της ευρωπαϊκής κυριαρχίας θα έρθει ξανά στην επιφάνεια.

Κατά την άποψη του γράφοντος και οι δύο απόψεις δίνουν μια σαφέστατη απάντηση στο διττό ερώτημα του αν μεταρρυθμίζεται η ΕΕ και για το πια είναι τα όρια του εφικτού εντός της ΕΕ. Η ΕΕ δεν μεταρρυθμίζεται αλλά αυτό δεν συνιστά «κλείδωμα» του μέλλοντος. Παρότι η νέα μορφή διακυβέρνησης που ενισχύει τον συντονιστικό ρόλο των ευρωπαϊκών θεσμών ισχυροποιεί ακόμα περισσότερο τον μη μεταρρυθμίσιμο χαρακτήρα της ΕΕ, αυτή αρχίζει και αγγίζει ένα κρίσιμο σημείο μη επιστροφής, από μια διαδικασία ιστορικής παρακμής, στην οποία αρχίζει και μπαίνει πολύ γρήγορα σε όρους ιστορικού χρόνου. Αυτή η παρακμή θα αφορά και το ευρώ όπως και τη νομισματική εξουσία που εκπορεύεται από αυτό και που δεν περιορίζεται μόνο στις χώρες μέλη της ΕΖ αλλά αποτελεί μοντέλο οικονομικού και κοινωνικού εκπολιτισμού για την ευρύτερη γεωστρατηγική περιοχή (Χατζησταύρου, 2018, σελ. 11–12).

Ο ευρύτερος ρόλος του ευρώ αλλά και οι αυξανόμενες συνθήκες ταχύτατης ιστορικής παρακμής του (η άνοδος της ακροδεξιάς, που σε κάποιο βαθμό είναι ασταμάτητη, και ότι αυτή σημαίνει μπορεί να θεωρηθεί ως η βασική μορφή αυτής της παρακμιακής πορείας) βάζουν στις αριστερές μεταρρυθμιστικές και επαναστατικές δυνάμεις νέα διλήμματα και καθήκοντα. Γιατί, είτε επιδιώκουν την ριζική μετασχηματιστική προοπτική του ευρωπαϊκού οικοδομήματος είτε επιδιώκουν την ρήξη με αυτό, θα πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι θα έχουν διανύσουν μια πορεία εντός αυτής της ευρωπαϊκής ευταξίας, που ακόμα και αν παρακμάζει, θα παράγει υλικά αποτελέσματα επί των πολιτικών δυνάμεων, συστημικών ή μη συστημικών.

Νομίζουμε πως το Γκραμσιανό σχήμα του Πολέμου των Θέσεων και του Πολέμου των Κινήσεων θα πρέπει να ξαναδιαβαστεί από την αριστερά και κάθε ριζοσπαστική πολιτική ή κοινωνική δύναμη. Ενώ ο πόλεμος κινήσεων (war of manoeuvre) αφορά στις κρίσιμες αποφάσεις που πρέπει να πάρουν τα πολιτικά υποκείμενα, αν θέλουν να διεκδικήσουν με αποτελεσματικούς όρους την εξουσία, αποφάσεις που επικεντρώνονται στο εσωτερικό του κράτους μέλους, ο πόλεμος θέσεων (war of positions) αφορά και στο εθνικό και στο ευρωπαϊκό επίπεδο και διέπεται από μια αργή διαδικασία διεκδίκησης της πολιτικής και ιδεολογικής ηγεμονίας και πολιτισμικής διεξόδου (Gramsci, 1971, σελ. 238–243). Μια μεταβατική ριζοσπαστική στρατηγική προς μια αλλαγή κλιματικού καθεστώτος θα πρέπει να θεωρείται κομβικό στοιχείο ενός Πολέμου Θέσεων εντός της ΕΕ. Όσο θα ανεβαίνει η στάθμη της πολιτικής και ιδεολογικής ηγεμονίας, της ανάγκης για ανατροπή του υπαρκτού συστήματος παραγωγής και θα διευρύνεται ο χώρος του

εφικτού, είναι η σειρά του Πολέμου Κινήσεων θα κρίνει και το ποιος είναι ο κυρίαρχος, σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο.

4. Ευρωπαϊκή Ένωση και οικολογικές κινηματικές αντιστάσεις.

Η ανάπτυξη της περιβαλλοντικής πολιτικής, σε διακριτό πεδίο παρέμβασης της Ευρωπαϊκής και Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ), εξελίχθηκε παράλληλα με την ανάπτυξη των «Πράσινων» και περιβαλλοντικών κινημάτων. Παρότι οι προσπάθειες ξεκινούν ήδη από τις δεκαετίες του 50 και 60, για να μπορέσουμε να μιλήσουμε για την πραγματική ανάπτυξη μιας κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής για το περιβάλλον και μιας πιο συγκροτημένης κινηματικής εκδήλωσης πρέπει να περιμένουμε μέχρι τη δεκαετία του 70 και πιο συγκεκριμένα, τη Διάσκεψη του ΟΗΕ για το Περιβάλλον στην Στοκχόλμη το 1972 (Luise, 2024, σελ. 95–105). Οι διπλωματικές και επιστημονικές συζητήσεις έθεσαν το περιβάλλον ως ζήτημα πολιτικής προτεραιότητας σε παγκόσμιο επίπεδο. Σαν ανταπόκριση, πολλές ευρωπαϊκές χώρες δημιούργησαν υπουργεία ή οργανισμούς περιβάλλοντος, ενώ η Ευρωπαϊκή Κοινότητα (ΕΚ) θέσπισε το πρώτο Πρόγραμμα Δράσης για το Περιβάλλον τη δεκαετία του 1970, καλύπτοντας πεδία όπως της ρύπανσης, του αέρα και των υδάτων ή της προστασίας των ειδών που κινδυνεύουν από εξαφάνιση.

Την ίδια περίοδο, στο κινηματικό και κομματικό επίπεδο, παρατηρείται μια σημαντική μετατόπιση, από συντηρητικές εκδηλώσεις ανησυχίας και προστασίας του περιβάλλοντος, σε πιο ριζοσπαστικές κινήσεις που κατάγονται από την κινηματική και πολιτική κουλτούρα του Μάη του 68. Την περίοδο αυτή, ιδιαίτερα το αντιπυρηνικό κίνημα, που συνδέονταν και με γεωπολιτικές ισορροπίες και ανησυχίες, είχε έναν καθαρά ευρωπαϊκό χαρακτήρα και αποτέλεσε πόλο έλξης αλλά και δημιουργό μιας νέας κινηματικής και πολιτικής ταυτότητας που επηρέασε και τα κομματικά συστήματα αρκετών κρατών της ΕΟΚ, με τη δημιουργία «πράσινων» κομμάτων.

Κατά τη δεκαετία του 80 και 90 εδραιώνονται τα πράσινα κόμματα, σε χώρες του ευρωπαϊκού βορρά κυρίως, ενώ στο επίπεδο της ΕΟΚ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης οι συνθήκες Single European Act (1986), του Μάαστριχτ (1992) και του Άμστερνταμ (1997) ενσωματώνουν τη βιώσιμη ανάπτυξη, ως θεμελιώδη αρχή. Το 2000 ξεκίνησε το European Climate Change Programme (ECCP), θεσμικό όργανο για την επίτευξη των στόχων του Κιότο, και δημιούργησε το Σύστημα Εμπορίας Ρύπων (EU ETS), που αποτελεί τον μεγαλύτερο μηχανισμό αγοράς άνθρακα στον κόσμο και την καθαρά ευρωπαϊκή απάντηση, με όρους ευρωπαϊκού νεοφιλελευθερισμού και τεχνοκρατικής διακυβέρνησης, στον κίνδυνο της κλιματικής αλλαγής (Wikipedia, χωρίς ημερομηνία, d) .

Το 2013, η ευρωπαϊκή περιβαλλοντική πολιτική θέσπισε το 7ο Πρόγραμμα Δράσης για το Περιβάλλον 2014–2020. Το 7ο ΠΔΠ όριζε ένα μακροπρόθεσμο όραμα για το 2050, σύμφωνα με το οποίο οι Ευρωπαίοι θα «ζουν καλά, εντός των οικολογικών ορίων του πλανήτη», με μια κυκλική οικονομία χαμηλών εκπομπών και με την ευημερία να έχει αποσυνδεθεί από την κατανάλωση – σπατάλη των πλουτοπαραγωγικών πόρων (EUR-Lex, χωρίς ημερομηνία-c). Η Ευρωπαϊκή

Πράσινη Συμφωνία, που δρομολογήθηκε στο τέλος του 2019, αποτελεί ένα νέο ολιστικό αναπτυξιακό σχέδιο της ΕΕ με επίκεντρο την αειφορία και την κλιματική ουδετερότητα. Σε σύγκριση με το προηγούμενο πλαίσιο (7ο ΠΔΠ), το Green Deal διαφοροποιείται σημαντικά διότι:

- Το Green Deal θέτει έναν σαφή και φιλόδοξο κλιματικό στόχο – να γίνει η Ευρώπη κλιματικά ουδέτερη έως το 2050 (μηδενικές καθαρές εκπομπές). Αυτός ο στόχος κατέστη νομικά δεσμευτικός, μέσω του Ευρωπαϊκού Νόμου για το Κλίμα (EUR-Lex, χωρίς ημερομηνία-d) (2021), ενώ το 7ο ΠΔΠ περιοριζόταν σε ένα γενικό όραμα για το 2050 χωρίς νομικά δεσμευτικό στόχο κλιματικής ουδετερότητας.
- Ενώ το 7ο ΠΔΠ ήταν ένα συγκεκριμένο περιβαλλοντικό πρόγραμμα, στρατηγικού όμως ορίζοντα, η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία λειτουργεί ως η γενική αναπτυξιακή στρατηγική της ΕΕ. Υιοθετεί μια ολοκληρωμένη προσέγγιση, ενσωματώνοντας την κλιματική και περιβαλλοντική διάσταση σε όλους τους τομείς πολιτικής – από την ενέργεια και τις μεταφορές μέχρι τη βιομηχανία, τη γεωργία και τα είδη χρηματοδότησης.
- Η Πράσινη Συμφωνία δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στη «δίκαιη» μετάβαση, διακηρύσσοντας ότι καμία περιοχή ή κοινωνική ομάδα δεν πρέπει να μείνει πίσω από τον στόχο της κλιματικής ουδετερότητας. Για τον λόγο αυτό εγκαινιάζει χρηματοδοτικά εργαλεία, όπως τον Μηχανισμό Δίκαιης Μετάβασης, για τη στήριξη των περιοχών που εξαρτώνται από τα ορυκτά καύσιμα.
- Τέλος, η Πράσινη Συμφωνία στηρίζεται πάνω σε νέες νομικές και κανονιστικές πρωτοβουλίες (πχ «Fit for 55») ενώ το 7ο ΠΔΠ στηριζόταν στις ήδη υπάρχουσες κανονιστικές διατάξεις.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όχι μόνο αναγνωρίζεται ο κίνδυνος της κλιματικής αλλαγής και των φυσικών καταστροφών αλλά επιδεικνύεται, τουλάχιστον στο επίπεδο των προθέσεων και των κανονιστικών ρυθμίσεων, ένας πρωτόγνωρος επιστημονικός και τεχνοκρατικός βολонταρισμός. Η Πράσινη Συμφωνία δεν είναι απλά μια συμπληρωματική στρατηγική, δίπλα στις άλλες ευρωπαϊκές στρατηγικές, αλλά καθίσταται η βασική στρατηγική ανάπτυξης της ΕΕ που ενσωματώνει και ιεραρχεί, στο εσωτερικό της, όλες τις άλλες στρατηγικές. Με αυτό τον τρόπο, η Πράσινη Συμφωνία γίνεται κομβικό στοιχείο «ήπιας» διακυβέρνησης και συντονισμού του ευρωπαϊκών οικονομιών, ενώ η διαχείριση του χρέους και της δημοσιονομικής υπευθυνότητας (δηλ. λιτότητας) η «σκληρή» πλευρά της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης.

Στο χώρο των κινημάτων τώρα και σε αλληλεπίδραση με τους μετασχηματισμούς της ευρωπαϊκής περιβαλλοντικής πολιτικής έχουμε τα κινήματα όπως είναι οι Fridays for Future ή οι Ende Gelände (Wikipedia, χωρίς ημερομηνία-e) (που είναι κινήματα περιβαλλοντικής ευαισθησίας για τον άνθρακα και τον εξορυκτισμό αλλά και κινήματα πολιτικής ανυπακοής) που έχουν αναδείξει το θέμα της κλιματικής

δικαιοσύνης και ασκούν πίεση στο εθνικό επίπεδο αλλά και στο επίπεδο της ΕΕ. Σε πιο ριζοσπαστικές μορφές, κινήματα και συλλογικότητες, όπως είναι οι Les Soulèvements de la Terre (Meaker, 2024) στη Γαλλία, χρησιμοποιούνται δράσεις σαμποτάζ και ακτιβισμός άμεσης δράσης εκδηλώνοντας την απογοήτευση από τη θεσμική πολιτική και την ανάγκη για ταχεία αλλαγή, καταφεύγοντας σε έναν «κινηματικό πόλεμο κινήσεων». Επίσης, οι κινηματικές διεκδικήσεις για συμμετοχική δημοκρατία, όπως είναι οι συγκλήσεις πολιτών (citizens' assemblies), επηρέασαν το σχεδιασμό του European Green Deal, αν και η συμπερίληψη τους, στην ουσιαστική λήψη των αποφάσεων είναι σε πολύ περιορισμένο βαθμό (Parks, 2025). Ταυτόχρονα παρατηρούμε και μια σημαντική κινηματική ώσμωση εναντιώσεων στις πολιτικές λιτότητας με τις ριζοσπαστικές περιβαλλοντικές κινήσεις που θέτουν στο επίκεντρό τους την κοινωνική ανθεκτικότητα (Κούση & Uba, 2024).

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως ενώ η έννοια της «κλιματικής δικαιοσύνης» είναι πλήρως ενσωματωμένη στις ευρωπαϊκές στρατηγικές και στο μοντέλο της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, στο επίπεδο των κινήματων, η ίδια η έννοια, από πιο νωρίς, περιγράφει διαιρέσεις και γραμμές διαφοροποίησης, στο εσωτερικό του κινήματος, ανάμεσα σε τμήματα με μετριοπαθή προτάγματα και σε πιο ριζοσπαστικές φωνές που υποδεικνύουν τις καπιταλιστικές δομές και το κοινωνικό ζήτημα ως ρίζα του περιβαλλοντικού προβλήματος (Garrelts & Dietz, 2013). Παρακάτω θα ασχοληθούμε, πιο επισταμένα, με τους μετασχηματισμούς και τα ειδικά χαρακτηριστικά των νέων περιβαλλοντικών κινήματων και σε σχέση με τη μη μεταρρυθμισιμότητα της ΕΕ που θίξαμε στην προηγούμενη ενότητα.

4.1 Τα ευρωπαϊκά πράσινα κινήματα. Από την κλιματική αλλαγή στη κλιματική δικαιοσύνη. Οι δύο λογικές κινηματικής δράσης.

Το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής, ήδη από τη δεκαετία του 70, τέθηκε με όρους επιστημονικούς και με όρους «Ανθρωποκαίνιου», δηλαδή, με όρους μια προοδευτικής τεχνοκρατίας, που προέβλεψε, με αμφισβητούμενο βαθμό ακρίβειας, την κλιματική κατάρρευση από μια γενικά θεωρημένη ανθρώπινη δραστηριότητα. Η ΕΕ και οι προηγούμενες μορφές της (Ένωση άνθρακα, ΕΟΚ) με τη σειρά της, «πάτησε» σε υπαρκτά επιστημονικά δεδομένα και κοινωνικές ανησυχίες για να προτείνει ένα βασικό μοντέλο επικέντρωσης στους ρύπους θερμοκηπίου και μια αγορακεντρική αντιμετώπιση του ζητήματος, με βάση το χρηματιστήριο ρύπων, τις ιδιωτικές επενδύσεις στο περιβάλλον και μια τεχνολογική πλαισίωση του ζητήματος. Αργότερα, αυτό το τεχνοκρατικό και αγορακεντρικό μοντέλο εξελίχθηκε, με την Πράσινη Συμφωνία, στη βασική αναπτυξιακή πολιτική της ΕΕ και με την μετακρισιακή εξέλιξη του ευρωπαϊκού μοντέλου διακυβέρνησης, σε βασικό στοιχείο της «ήπιας» επιβολής του κεντρικού συντονισμού στις εθνικές ευρωπαϊκές οικονομίες.

Το ενδιαφέρον, με ορισμένα περιβαλλοντικά κινήματα, είναι πως αυτό το προϋπάρχον επιστημονικό - τεχνοκρατικό πλαίσιο το επαναπλαίωσαν (re – framing) δηλαδή το επανανοηματοδότησαν και ανακατεύθυναν σε πιο

ριζοσπαστικούς στόχους. Το σύνθημα «system change, not climate change» δηλώνει αυτή την μεταστροφή, από τον φιλοπεριβαλλοντικό συντηρητισμό στη ριζοσπαστική αλλαγή του τρόπου οικειοποίησης της φύσης. Ο όρος «Ανθρωποκαίνιος» μετασχηματίζεται στον όρο «Καπιταλοκαίνιος» για να δηλώσει ακριβώς αυτήν την μετατόπιση, από την γενικά θεωρούμενη ανθρώπινη δραστηριότητα στη δραστηριότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που λειτουργεί με άλλη λογική. Το φαινόμενο της επαναπλαισίωσης το επισημαίνουν και το εξηγούν πολύ καλά οι Della Porta και Parks εντοπίζοντας συγκεκριμένες μετατοπίσεις πλαισίων από το επιστημονικό/περιβαλλοντικό πλαίσιο (εστίαση σε CO₂ κτλ.), στο οικονομικό πλαίσιο (κριτική στην «πράσινη οικονομία» και στα αγορακεντρικά μέσα) και κοινωνικό πλαίσιο δικαιοσύνης (σύνδεση με ανθρώπινα και κοινωνικά δικαιώματα, ανισότητες Βορρά-Νότου κλπ). Το βασικό εύρημα τους είναι ότι η υιοθέτηση του πλαισίου της κλιματικής δικαιοσύνης οφείλεται στην διεύρυνση του περιβαλλοντικού κινήματος, κάτω από την ανάγκη διεύρυνσης των ρεπερτορίων δράσεις, σε δίκτυα και κινήματα κοινωνικής δικαιοσύνης και στη συνειδητοποίηση ότι η κλιματική κρίση συνδέεται με ευρύτερα συστημικά ζητήματα, όπως είναι η παγκοσμιοποίηση αλλά και η νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση (Della Porta & Parks, 2013, σελ. 19–27).

Η διεύρυνση του περιβαλλοντικού κινήματος που επισημαίνουν οι Della Porta και Parks και η επανοσηματοδότηση που κάνει στη κλιματική αλλαγή μας οδηγεί να σκεφτούμε τον χώρο των κινήματων ως ένα ενιαίο και διευρυμένο πεδίο δράσης και όχι απλά για μια συγκυριακή ή υπερσυγκυριακή συνύπαρξη διαφόρων κινήματων με διαφορετική στοχοθεσία. Η Λ. Κοτρωνάκη στη μελέτη της για το κίνημα ενάντια στην φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση επισημαίνει ότι τα κοινωνικά κινήματα δημιουργούν, με τη δράση τους, έναν «**χώρο παραγωγής πολιτικής**», πέρα και έξω από τα παραδοσιακά θεσμικά πλαίσια. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι στην ερμηνεία της ανάδυσης του κινήματος ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση παρατηρούμε την παραγωγή ενός «**χώρου των κοινωνικών κινήματων**». Με άλλα λόγια, η ερευνητική αυτή προσέγγιση φωτίζει μια λιγότερο γνωστή πλευρά των κοινωνικών κινήματων. Τα κοινωνικά κινήματα είναι δυνατόν να συνιστούν χώρους όπου παράγεται νέα πολιτική πρακτική και λόγος, και πως δεν αποτελούν απλά σύνολα και συνδυασμούς, ευκαιριών και ρεπερτορίων δράσης που λειτουργούν σε δοσμένα θεσμικά και πολιτικά πλαίσια (Κοτρωνάκη, 2015, σελ. 53, 191–193).

Σε μια πολύ ενδιαφέρουσα ερευνητική δουλειά του Niccolò Bertuzzi, για το Ιταλικό περιβαλλοντικό κίνημα, διαπιστώνεται η ύπαρξη δύο λογικών κινηματικής δράσης (Bertuzzi, 2020). Η δράση που στηρίζεται στην «Πράσινη Δημοκρατία» και επιχειρεί με μετριοπαθή τρόπο να εκμεταλλευτεί τις ευκαιρίες που δίνονται, εντός του ευρωπαϊκού πλαισίου και η δράση που στηρίζεται στην έννοια και τη φιλοσοφία της «οικολογικής δημοκρατίας» και που επιζητά μια άλλη Ευρώπη πέρα από την υπαρκτή (beyond this Europe κατά δήλωση των κινήματων οικολογικής δημοκρατίας). Συνοψίζοντας στο άρθρο του, ο Niccolò Bertuzzi αναδεικνύει ότι και οι δύο λογικές των περιβαλλοντικών κινήματων, στην Ιταλία, νιώθουν

απογοητευμένες από την υφιστάμενη ευρωπαϊκή πορεία, όμως αντιδρούν διαφορετικά σε αυτό το συναίσθημα. Οι μετριοπαθείς οργανώσεις εξακολουθούν να εμπιστεύονται τους ευρωπαϊκούς θεσμούς ως πεδίο αλλαγής – επιδιώκοντας ένα μεταρρυθμισμένο ευρωπαϊκό πλαίσιο που ουσιαστικά εκπληρώνει τον στόχο μιας περιβαλλοντικής δικαιοσύνης (για την οποία μιλάει και η Πράσινη Συμφωνία Άλλωστε). Αντίθετα, τα ριζοσπαστικά ιταλικά κινήματα ζητούν ριζική αλλαγή και όχι απλώς βελτίωση της κατάστασης, εστιάζοντας στο τοπικό/εθνικό /παγκόσμιο – όχι αποκλειστικά ευρωπαϊκό επίπεδο για τη δράση τους και ταυτόχρονα κινητοποιούν ένα πολιτικό και κινηματικό φαντασιακό πέρα από τους τρέχοντες ευρωπαϊκούς θεσμούς, σε ξεκάθαρα αντικαπιταλιστική κατεύθυνση. Τα ριζοσπαστικά κινήματα δεν προτείνουν εθνική αναδίπλωση και έξοδο από την ΕΕ, σε αντίθεση με πατριωτικές - εθνικιστικές τάσεις αλλά την ριζική αλλαγή του ευρωπαϊκού πλαισίου και σε συμμαχίες εκτός ευρωπαϊκών συνόρων. Ανάλογα ευρήματα έχουν στην έρευνα τους και οι Μαρία Κούση και Katrin Uba που διαπιστώνουν ότι η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί στόχο που δεν παραμελείται ακόμα και στις πολύ δύσκολες εποχές της οικονομικής κρίσης. Αντίθετα με την κοινή λογική είναι δυνατόν, σε εποχές έντονης οικονομικής ύφεσης, να διευρυνθεί το πεδίο δράσης των περιβαλλοντικών και των μη περιβαλλοντικών οργανώσεων εστιάζοντας σε εναλλακτικές πρακτικές και τρόπους ζωής. Εύρημα της μελέτης αυτής είναι επίσης το γεγονός ότι οι περιβαλλοντικές ομάδες δρουν πιο συγκρουσιακά από τις μη περιβαλλοντικές ομάδες, δηλαδή, χρησιμοποιούν πιο πολύ τη διαμαρτυρία και την άμεση διεκδίκηση από το εναλλακτικό αντιπαράδειγμα ζωής (Κούση & Uba, 2024) .

4.2 Κοινωνικά κινήματα και η διαδικασία της ευρωπαϊκοποίησης (europeanization)

Συνήθως η θεσμική κορυφή της ΕΕ δέχεται την κριτική που επικεντρώνεται στο δημοκρατικό έλλειμμα, που θεωρείται ότι υπάρχει στο επίπεδο των ευρωπαϊκών θεσμών, σε αντίθεση με την στοιχειώδη λειτουργία της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, που συναντάμε στο επίπεδο των εθνικών κρατών. Υπάρχει βέβαια και η ριζοσπαστική κριτική του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, που θεωρεί τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, εκ προοιμίου, αντιδημοκρατική ή μεταδημοκρατική αφού η συναίνεση κτίζεται σε κλειστούς κύκλους τεχνοκρατών και πολιτικών ελίτ, αποσυνδεδεμένη από τη κοινωνική συναίνεση ή αυτό που παλαιότερα ονομάζονταν λαϊκή κυριαρχία και αποτελούσε το θεμέλιο της δημοκρατίας (Χατζησταύρου, 2018, σελ. 10).

Οι Donatella della Porta και Manuela Caiani το 2009 κάνουν κάποιες πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τη σχέση της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης με την ανάπτυξη της στρατηγικής διασταυρούμενης επιρροής (crossed influence) από την πλευρά των κοινωνικών κινημάτων (Della Porta & Caiani, 2009, κεφ. 1). Επισημαίνουν ότι η πολυεπίπεδη διακυβέρνηση, που συμβαίνει στο επίπεδο της ΕΕ έχει αναγκάσει τα κοινωνικά κινήματα να αναπτύξουν τις στρατηγικές τους σε τρία επίπεδα: α) την «domestication», δηλαδή, την εστίαση της διαμαρτυρίας και της διεκδίκησης στο εσωτερικό των

εθνικών κρατών, έτσι ώστε οι εθνικές κυβερνήσεις να υποχωρήσουν από δικές τους αποφάσεις ή από αποφάσεις που παίρνονται κάτω από ευρωπαϊκές οριζόντιες πολιτικές. (β) Την «externalization», δηλαδή, την εξωτερίκευση της διαμαρτυρίας, κατά την οποία τα εγχώρια κινήματα απευθύνονται, απευθείας, στην ΕΕ για να αποκτήσουν συμμαχίες και να ασκήσουν πίεση στις δικές τους κυβερνήσεις και στο τοπικό χωρικό επίπεδο και (γ) την ανάδυση ενός ευρωπαϊκού κοινωνικού κινήματος – δημόσιας σφαίρας, στο οποίο χαλαρά δικτυωμένες ομάδες, από διάφορες χώρες στοχοθετούν ταυτόχρονα πολλαπλά επίπεδα διακυβέρνησης (Della Porta & Caiani, 2009, σελ. 37–78). Αυτό το νέο επίπεδο κινητοποίησης χαρακτηρίζεται από «δίκτυα των δικτύων» οργανώσεων και ακτιβιστών που δρουν πέρα από τα εθνικά σύνορα. Η τρίτη μορφή στρατηγικής δράσης στηρίζεται σε αυτό που ο Habermas ονομάζει «δημόσια σφαίρα». Αν οι δύο πρώτες στρατηγικές κινήσεις προσπαθούν να παρακάμψουν τον ευρωπαϊκό τόπο εκδήλωσης του δημοκρατικού ελλείμματος και να πιέσουν τις εθνικές κυβερνήσεις, που ακόμα υπόκεινται σε εκδηλώσεις της κοινωνίας των πολιτών, η τρίτη στρατηγική προσπαθεί να δημιουργήσει, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, μορφές, από τα κάτω, αναπλήρωσης του δημοκρατικού ελλείμματος. Και οι τρεις στρατηγικές όμως αποτελούν φάσεις της διαδικασίας ευρωπαϊκοποίησης των κοινωνικών κινήματων που είναι θα λέγαμε με άλλο τρόπο, «κινήσεις» διάρρηξης του παγιωμένου «παιχνιδιού» της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης, κάτι που ο Γ. Μοσχονάς (βλ. ενότητα 3.4) θεωρεί ότι οι μεγάλες ευρωπαϊκές οικογένειες κομμάτων και οι κυβερνήσεις που στηρίζονται σε αυτές δυσκολεύονται να κάνουν, αν δεν είναι κάτι πλήρως ανέφικτο για αυτές, υπό της σημερινές προϋποθέσεις.

Κατά την άποψη του γράφοντος η «δημόσια σφαίρα», είτε με τον τρόπο που επιχειρούν να συλλάβουν οι Donatella della Porta και Manuela Caiani είτε με το περιεχόμενο που έδωσε στην έννοια ο Habermas διαφέρει από τον «χώρο των κοινωνικών κινήματων». Ο δεύτερος αφορά στο επίπεδο της αλληλοεπίδρασης των κοινωνικών κινήματων με το θεσπισμένο περιβάλλον (Κοτρωνάκη, 2015, σελ. 53) ενώ ο πρώτος τίθεται περισσότερο με όρους επικοινωνίας. Στον «χώρο των κοινωνικών κινήματων» μπορεί να δημιουργηθεί νέος πολιτικός λόγος και άρα, κάτω από προϋποθέσεις, νέα πολιτική ισχύς, ενώ στη «δημόσια σφαίρα» δημιουργείται επικοινωνιακή ισχύς (Wikipedia, χωρίς ημερομηνία-f). Ένα σημαντικό εύρημα των Donatella della Porta και Manuela Caiani είναι πως, όσο ευρωπαϊκοποιούνται οι πολιτικές τόσο αποδυναμώνεται η κοινωνία των πολιτών (Della Porta & Caiani, 2009, σελ. 167–183). Η διασταυρωμένη στρατηγική των κινήματων αντιστρέφει αυτήν την τάση και γιαυτό θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια «ευρωπαϊκοποίηση από τα κάτω».

Αλλά ποια είναι η σχέση της «από τα κάτω ευρωπαϊκοποίησης» με την ΕΕ; Μία από τις πιο σημαντικές συμβολές της ερευνητικής παρέμβασης των Donatella della Porta και Manuela Caiani είναι η διάκριση μεταξύ «λαϊκιστικού και εθνικιστικού ευρωσκεπτικισμού» και αυτού που οι Donatella della Porta και Manuela Caiani ονομάζουν «κριτικός ευρωπαϊσμός» των κινήματων. Βρίσκουν ότι οι ακτιβιστές

που μελέτησαν δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ευρωσκεπτικιστές, με τη συνήθη έννοια. Τα κινήματα ζητούν επίμονα «μια άλλη Ευρώπη» και ταυτόχρονα επικρίνουν συστηματικά τις παρούσες μορφές της ΕΕ και τις εκπορευόμενες ευρωπαϊκές στρατηγικές, χωρίς να μπορούν να τοποθετηθούν στο χώρο ενός σκληρού και ήπιου ευρωσκεπτικισμού. Τοποθετούνται πολιτικά σαφώς στην αριστερά, συνδυάζοντας αξίες των «νέων κοινωνικών κινήματων» (περιβάλλον, δικαιώματα γυναικών κ.λπ.) με παραδοσιακές ανησυχίες της αριστεράς για την κοινωνική δικαιοσύνη.

Κατά τη γνώμη του γράφοντος οι διαπιστώσεις και τα ευρήματα των Donatella della Porta και Manuela Caiani είναι σημαντικά για μια «γενιά» κινήματων που έδρασαν κατά την περίοδο της παγκοσμιοποίησης μέχρι και τα πρώτα χρόνια της ευρωκρίσης και της κρίσης χρέους. Οι αναλύσεις αυτές δεν επαρκούν για να απαντήσουν στα σημερινά ζητήματα που προκύπτουν από την νέου τύπου ευρωπαϊκή διακυβέρνηση και χρειάζονται επειγόντως, όχι μόνο κάποιου είδους επικαιροποίηση αλλά μια επαναθεμελίωση. Η μετακρισιακή διακυβέρνηση έχει ενισχύσει τα εργαλεία του πανευρωπαϊκού συντονισμού και έχει ενδυναμώσει τα κράτη μέλη και τις κυβερνήσεις, ως εκτελεστικά κράτη της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Για την σταθερότητα της η ΕΕ απαιτεί αλύγιστη αλληλεγγύη και συντονισμό μεταξύ των κρατών – μελών όσο και αν αυτό κοστίζει σε όρους κοινωνικής συναίνεσης (Bonfeld, 2019, σελ. 363). Η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, των κρατών μελών, έχει διασπάσει τη στρατηγική της διασταυρούμενης επιρροής. Τα κινήματα ενάντια στην ευρωλιτότητα (τα κινήματα των «αγανακτισμένων» πανευρωπαϊκά και τα κινήματα του αντιμνημονίου στην Ελλάδα) γνώρισαν πολύ καλά αυτήν την σύγκρουση, με την ανυποχώρητη εγχώρια εκτελεστική εξουσία αλλά και τους επιθετικούς ευρωπαϊκούς θεσμούς (πχ ΕΚΤ) που «διαφύλαξαν» το ευρωπαϊκό οικοδόμημα από τον «ηθικό κίνδυνο» της «υπερφόρτωσης» από λαϊκά αιτήματα.

4.3 Τελικά μπορούν γενικά τα κινήματα και ειδικά τα περιβαλλοντικά κινήματα να αλλάξουν την Ευρώπη;

Τα οικολογικά και κλιματικά κινήματα, την περίοδο 2015–2025, ακολούθησαν τα μαχητικά κινήματα της αντιπαγκοσμιοποίησης και τα κινήματα ενάντια στην ευρωλιτότητα, σε μια δική τους τροχιά ευρωπαϊκοποίησης, καθώς η κλιματική κρίση αναδείχθηκε σε κεντρικό ζήτημα πολιτικής της ΕΕ. Ειδικά μετά το 2018, μια νέα γενιά ακτιβιστών - με αιχμή τους μαθητές και φοιτητές - ενορχήστρωσε τις συντονισμένες σχολικές κινητοποιήσεις για το κλίμα σε όλη την Ευρώπη. Αυτές οι πρωτοβουλίες –εμπνευσμένες από τη Γκρέτα Τούνμπεργκ– έφεραν με θεαματικό τρόπο το κλίμα στην κορυφή της πολιτικής ατζέντας στην ΕΕ. Πρόκειται για μια μορφή ευρωπαϊκοποίησης που εκμεταλλεύεται την τρίτη στρατηγική, της δημιουργίας μιας δημόσιας σφαίρας στο επίπεδο των κεντρικών ευρωπαϊκών θεσμών. Το 2019 συγκεκριμένα, το κύμα των μαζικών διαδηλώσεων «Fridays for Future» συνέπεσε με τις ευρωεκλογές, συμβάλλοντας σε ένα «πράσινο κύμα». Τα πράσινα κόμματα είχαν την καλύτερη ιστορικά επίδοσή τους, αυξάνοντας τις έδρες τους στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και σκαρφαλώνοντας στην κορυφή σε

μεγάλες πόλεις (Euronews, 2024). Παράλληλα, στα οικολογικά κινήματα, η ρητορική εξελίχθηκε από μια συντηρητική φωνή “σώστε τον πλανήτη” σε κεντρικό πολιτικό λόγο περί κλιματικής δικαιοσύνης, συχνά ευθυγραμμίζοντας το κλιματικό αίτημα με το κοινωνικό και μετατρέποντας το σύνθημα στη ριζοσπαστική εκδοχή του - «change the system not the climate» (The Conversation, 2019).

Η απάντηση της ΕΕ ήταν άμεση, περισσότερο από κάθε άλλη φορά. Αξιοποιώντας αυτή τη δυναμική κινηματική πίεση, η ηγεσία της Κομισιόν, το Δεκέμβριο 2019, ανακοίνωσε την **Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία (European Green Deal)**, ένα φιλόδοξο σχέδιο να καταστεί η Ευρώπη κλιματικά ουδέτερη ως το 2050. Οι διατυπώσεις της Πράσινης Συμφωνίας έδειξαν ότι η ΕΕ «αξιοποίησε αυτή την ενέργεια» των κινήματων ενώ οι μαζικές κινητοποιήσεις λειτούργησαν ως μοχλός πολιτικής πίεσης. Ακόμα και η μετατόπιση προς την κλιματική δικαιοσύνη υιοθετήθηκε ως άξονας παρέμβασης της Πράσινης Συμφωνίας. Βέβαια όπως έχουμε ήδη πει στη πράξη η Πράσινη Συμφωνία της ΕΕ είναι πολύ πιο συντηρητική από την Πράσινη Συμφωνία των ΗΠΑ. Πρόκειται για μια κίνηση, από τα πάνω, που επιδιώκει την αντιμετώπιση του προβλήματος με την τριάδα της νεοφιλελεύθερης φαρέτρας: Συνέχιση και επίταση της εμπορίας ρύπων, κυριαρχία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, έμφαση στις τεχνολογικές λύσεις. Ταυτόχρονα η πράσινη συμφωνία μετεξελίχθηκε στη βασική αναπτυξιακή πολιτική της ΕΕ και στον κορμό της «ήπιας» ισχύος της νέας μετακρισιακής ευρωπαϊκής διακυβέρνησης.

Η Ann Pettifor, βασική εισηγήτρια του Green New Deal στην Μ. Βρετανία ισχυρίζεται ότι χωρίς ριζικές αλλαγές στην οικονομική λογική και πολιτική και χωρίς ριζοσπαστικούς μετασχηματισμούς, στον χρηματοπιστωτικό τομέα, δεν μπορεί να στηριχθεί ένα εγχείρημα Πράσινης Συμφωνίας που επιδιώκει την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής (Pettifor, 2019). Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, σίγουρα, δεν είναι αυτό το παράδειγμα πράσινου μετασχηματισμού. Αντίθετα, είναι απόλυτα συνυφασμένη με το μοντέλο της νέας μετακρισιακής διακυβέρνησης. Τέλος θα λέγαμε πως η Πράσινη Συμφωνία λειτουργεί και ως οραματική ή συμβολική δικαιολόγηση του αυταρχικού και κανονιστικού ευρωπαϊκού νεοφιλελευθερισμού. Κανένας αυταρχικός και απόλυτα ρυθμιστικός νεοφιλελευθερισμός και σύστημα διακυβέρνησης δεν μπορεί να σταθεί μόνο με ρυθμιστικές επιταγές και αυστηρό θεσμικό πλαίσιο. Η συντονιστική και κανονιστική εμμονή στην μόνιμη λιτότητα δεν παράγει πολιτική αλλά ούτε ισχυρή συναίνεση και αυτό είναι ένα βασικό μειονέκτημα της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης στους σημερινούς καιρούς.

Ας δούμε όμως, εν συντομία, πως εξελίχθηκε η σύγκρουση του ευρωπαϊκού νεοφιλελευθερισμού με την γενιά των κινήματων που αναπτύχθηκαν εντός της κρίσης του ευρώ και ανέπτυξαν αντιστάσεις, στην πανευρωπαϊκή συνταγή της δημοσιονομικής λιτότητας και της κρίσης χρέους:

Μετά το 2010 η ΕΕ ανέπτυξε περαιτέρω τους μηχανισμούς δημοσιονομικής πειθαρχίας εισάγοντας νέους θεσμούς αυστηρής διακυβέρνησης που ξεπέρασαν

το μοντέλο της «ήπιας» ισχύος που υπήρχε πριν την κρίση του ευρώ. Το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο έγινε κεντρικό εργαλείο επιτήρησης και συντονισμού των οικονομικών πολιτικών των κρατών μελών και οι δέσμες κανονισμών Six Pack / Two Pack «σφυρηλάτησαν» το Δημοσιονομικό Σύμφωνο και καθιέρωσαν πιο αυστηρά όρια χρέους και ελλείμματος. Ταυτόχρονα και πέρα από τις νέες θεσμικές πρωτοβουλίες αυστηροποίησης και συνταγματοποίησης της λιτότητας η ΕΕ δεν δίστασε να κινηθεί και εκτός των θεσμικών δεδομένων της ΕΕ ακόμα και των συνθηκών. Η «Τρόικα» (ΕΕ–ΕΚΤ–ΔΝΤ) λειτούργησε ως μηχανισμός άμεσης επιβολής πολιτικών σε χώρες όπως η Ελλάδα, η Κύπρος κλπ.

Αυτά τα εργαλεία που αυταρχικοποίησαν περαιτέρω τον ευρωπαϊκό νεοφιλελευθερισμό δεν ανατράπηκαν από τα αντιμνημονιακά κινήματα. Αντιθέτως, το 2015 η προσπάθεια αντίστασης, μέσω διαπραγμάτευσης, του ΣΥΡΙΖΑ κατέληξε σε νέο μνημόνιο, δείχνοντας ότι η ευρωπαϊκή θεσμική αρχιτεκτονική παρέμεινε κυρίαρχη και ικανή να επιβάλλει, με αποτελεσματικό τρόπο τις πολιτικές λιτότητας. Η επιβολή των πολιτικών λιτότητας διέσπασε τις στρατηγικές διασταυρούμενης επιρροής που ανέπτυξαν τα αντιμνημονιακά κινήματα καθιστώντας τις πολιτικές λιτότητας εθνικές ιδιοκτησίες των κρατών μελών, που έτσι ενίσχυναν τον εκτελεστικό τους ρόλο, στην επιβολή της δημοσιονομικής πειθαρχίας. Τόσο η «domestication» όσο και η «externalization» στρατηγική των κινήματων «αφοπλίστηκε» από τις εκτελεστικές, των πολιτικών λιτότητας, κυβερνήσεις και από τους νέους ευρωπαϊκούς διακυβερνητικούς θεσμούς. Η ήττα ήταν τόσο μεγάλη γιατί η ΕΕ και οι πιστές κυβερνήσεις έδρασαν με τέτοιο καταλυτικό τρόπο που θα λέγαμε δεν χρησιμοποίησαν καθόλου «καρότο» παρά μόνο «μαστίγιο», σπάζοντας με αποφασιστική ισχύ, τους συγκρουσιακούς κύκλους της περιόδου (Σεφεριάδης, 2017).

Τα αντιμνημονιακά κινήματα και τα κινήματα ενάντια στους χρηματοπιστωτικούς θεσμούς και τη λιτότητα δεν καταφέραν να σταματήσουν την επέλαση του αυταρχικού ευρωπαϊκού νεοφιλελευθερισμού, άφησαν όμως μια μικρή παρακαταθήκη, τόσο στα κράτη μέλη που αναπτύχθηκαν όσο και πανευρωπαϊκά. Στο εσωτερικό των κρατών – μελών δημιούργησαν νέες συλλογικότητες πολιτικοποιημένων αγωνιστών και ένα κοινωνικοπολιτικό χώρο που θα τον ονομάζαμε «αντιευρωενωσιακό διεθισμό» ή «δημοκρατικό ευρωσκεπτικισμό» και που διαχωρίζεται σαφώς από αντιευρωπαϊκές – εθνικιστικές απόψεις με κέντρο το κράτος – έθνος. Στο ευρωπαϊκό επίπεδο δημιούργησαν μια «δημόσια σφαίρα» γύρω από τα ζητήματα της κοινωνικής Ευρώπης και του εκδημοκρατισμού των θεσμών του χρήματος. Το Ταμείο Ανάκαμψης (NextGeneration EU, 2020) με κοινά ευρωομόλογα θα ήταν αδιανόητο χωρίς την κοινωνική πίεση για αμοιβαιοποίηση του ευρωπαϊκού χρέους και για τον γενικότερο εκδημοκρατισμό του χρήματος. Η ΕΕ, ιδίως κατά την πανδημία και λίγο μετά, κινήθηκε προς πιο σαφώς πιο «χαλαρή» δημοσιονομική πολιτική, εν μέρει αναγνωρίζοντας ότι χωρίς κάποιον υποτυπώδη κεντρικό σχεδιασμό και χωρίς μια δημοσιονομική διευκόλυνση δεν αντιμετωπίζονται πλευρές της πολυκρίσης. Αυτές οι μικρές «ρηγματώσεις» που επέφεραν τα κινήματα ενάντια στη

φιλελεύθερη διακυβέρνηση της προηγούμενης δεκαετίας σίγουρα υπολείπονται παρά πολύ από το να θεωρείται ότι η στοχοθεσία για μια άλλη «Ευρώπη» είναι ζωντανή στις μέρες μας.

Άλλωστε υπάρχει και το «ευρωενωσιακό παράδοξο» να βγαίνει νικητής ο αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός, απέναντι στα κινήματα της αντιλιτότητας και ταυτόχρονα να ενισχύεται ο ακροδεξιός ευρωσκεπτικισμός. Και το ονομάζουμε παράδοξο γιατί θα περιμέναμε, μετά από μια σαρωτική πολιτική νίκη της δημοσιονομικής υπευθυνότητας, να δούμε και ένα ισχυρό ρεύμα υπέρ των συστημικών κεντροδεξιών κομμάτων. Προφανώς δεν πρόκειται για μετακινήσεις από τα αριστερά στα υπερσυντηρητικά – ακροδεξιά αφηγήματα αλλά για μετατοπίσεις στο εσωτερικό του αυταρχικού νεοφιλελεύθερου χώρου. Το δημοκρατικό έλλειμμα δεν φαίνεται να είναι «σφάλμα αρχιτεκτονικής» αλλά εγγενές χαρακτηριστικό του κεντροδεξιού πολιτικού χώρου και της τεχνοκρατίας που κατευθύνουν και διαπαιδαγωγούν σε περαιτέρω αντιδημοκρατικές τάσεις. Και στο σημείο αυτό αρχίζει και αναδεικνύεται ο δυνητικός ρόλος των περιβαλλοντικών οικολογικών κινήσεων, τόσο ως προς την ανασυγκρότηση των κοινωνικών αντιστάσεων, απέναντι σε μια όλο και πιο αυταρχική Ευρώπη, όσο και στην οικοδόμηση ενός άλλου «μέλλοντος», σε ρήξη με το παλιό.

Καταρχάς, θα πρέπει να απορριφθεί η αναπαράσταση των οικολογικών κινήσεων ως τα νέα αποκλειστικά εργαλεία της περιόδου (Βελεγράκης, 2024). Τα οικολογικά κινήματα δεν είναι το «υπερεργαλείο» που καλύπτει κάθε στρατηγική αδυναμία των ιστορικών κινήσεων και των κατακερματισμένων αριστερών κομμάτων. Όμως, τα οικολογικά κινήματα δεν έχουν απλώς περιβαλλοντικά αιτήματα αλλά συμβάλλουν στην ενοποίηση οικολογικών και κοινωνικών διεκδικήσεων, κεντρικό στοιχείο για μια συνολική αναβάθμιση της διπλής στρατηγικής του κατάλληλου χρόνου, δηλαδή, της διπλής στρατηγικής του πολέμου θέσεων και του πολέμου κινήσεων.

Η αντιλιτότητα δεν επαρκεί, πλέον, για να συγκροτήσει κρουστικό πολιτικό λόγο απέναντι σε έναν αναβαθμισμένο αυταρχικό νεοφιλελευθερισμό, ο οποίος, εντελώς πρόσφατα, ανακαλύπτει και ένα είδος μείγματος κενυσιανισμού – νεοφιλελευθερισμού και μιας, υποτίθεται, νέας δημοσιονομικής ευελιξίας για να καταφύγει στην αύξηση των πολεμικών δαπανών (Wikipedia, χωρίς ημερομηνία-g). Η αντιλιτότητα θα πρέπει να αντικατασταθεί με το αίτημα της μετάβασης σε ένα άλλο πολιτικό – παραγωγικό – περιβαλλοντικό και κλιματικό καθεστώς, ως τη νέα και μόνη δυνατότητα βιώσιμου, ασφαλούς και ευημερούντος μέλλοντος, για τις κοινωνίες της Ευρώπης και της ευρύτερης περιοχής. Το ίχνος των προηγούμενων αγώνων πρέπει να συναντηθεί, υπόγεια, με τη διαμόρφωση των νέων παραμέτρων των μελλοντικών διεκδικήσεων, χαράσσοντας νέες γραμμές προς αδιόρατες ακόμα κινηματικές εκβάσεις (Σεφεριάδης, 2017).

Το ζήτημα της ρήξης με την ΕΕ τίθεται, εκ των πραγμάτων, καθότι:

- Οι δημοσιονομικοί περιορισμοί και το μοντέλο διακυβέρνησης της ΕΕ καθιστούν αδύνατη μια μεγάλη πράσινη-κοινωνική επένδυση, στη βάση ενός μεταβατικού προγράμματος ευρύτατου κοινωνικού – παραγωγικού και περιβαλλοντικού μετασχηματισμού.
- Η εκτελεστική εξουσία στο εσωτερικό των κρατών – μελών έχει ενισχυθεί υπέρμετρα σε σχέση με διαβουλευτικές μορφές συναίνεσης και δημοκρατικής νομιμοποίησης.
- Η Πράσινη Συμφωνία έχει ενσωματωθεί πλήρως στη νέα ευρωπαϊκή διακυβέρνηση και πλέον παίζει τον διπλό ρόλο της ήπιας ισχύος και της ιδεολογικής και ηθικής νομιμοποίησης του αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού.
- Η ΕΚΤ και οι άλλοι θεσμοί του χρήματος είναι προσανατολισμένη στη σταθερότητα τιμών, στη διαχείριση του ηθικού κινδύνου και όχι στη χρηματοδότηση των κοινωνικών αναγκών.
- Η δομή του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και του Eurogroup και το σύστημα βέτο είναι προσαρμοσμένο στα ισχυρά κράτη, με αποτέλεσμα να μπλοκάρονται προοδευτικές αλλαγές. Τα ισχυρά κράτη της ΕΕ είναι αυτά που έχουν επιβάλλει την άποψη ότι η Ένωση δεν είναι ένωση μεταβιβάσεων αλλά αγορών και κοινού νομίσματος.

Η ρήξη με την ΕΕ έχει χαρακτήρα «πολέμου κινήσεων» αφού θα έσπαγε άμεσα το ευρωενωσιακό πλαίσιο και θα επιχειρούσε να ανοίξει δρόμο για νέο μοντέλο παραγωγής και σχέσης με τις υλικές συνθήκες ύπαρξης μιας σύγχρονης δυτικής κοινωνίας. Ταυτόχρονα, θα απαιτούσε την αντιμετώπιση των εξαντλημένων πεδίων πολιτικής, εντός μιας εγχώριας εκτελεστικής εξουσίας που έχει μάθει να είναι εκτελεστική εξουσία, στο πλαίσιο μιας ενιαίας ευρωενωσιακής διακυβέρνησης. Χωρίς όμως έναν μακροχρόνιο πόλεμο θέσεων για την πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική ηγεμονία ένας πόλεμος κινήσεων κινδυνεύει να μείνει χωρίς κοινωνική στήριξη και θεσμική προετοιμασία. Τα περιβαλλοντικά και οικολογικά κοινωνικά κινήματα μπορούν να χτίσουν ένα πλαίσιο πολέμου θέσεων με εναλλακτική κουλτούρα και θεσμούς στις εθνικές κοινωνίες και διεθνή δίκτυα στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Ταυτόχρονα, μπορούν να διεξάγουν έναν μερικό αλλά αποτελεσματικό πόλεμο κινήσεων, σε τοπικό επίπεδο (πχ εναντίωση στη τοποθέτηση ανεμογεννητριών σε βουνοκορφές), με ριζοσπαστικές κινήσεις και σε κρίσιμες συγκρουσιακές στιγμές να παρεμποδίσουν μια οικολογική και περιβαλλοντική καταστροφή.

5. Συμπεράσματα.

Στην ανάγκη για έναν βαθύ μετασχηματισμό του κοινωνικού και οικονομικού συστήματος, για να μπορέσουν οι δυτικές κοινωνίες να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής, αντιτίθενται δύο τάσεις:

Η μία στάση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η ακροδεξιά άρνηση της κλιματικής αλλαγής, με κύριο και πιο χαρακτηριστικό εκφραστή της τον Πρόεδρο των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ. Ο Ντόναλντ Τραμπ έχει εκφράσει έντονη αμφισβήτηση για την κλιματική αλλαγή, με τη γραμμή του να κινείται ανάμεσα στη διάψευση και τη μείωση της σοβαρότητάς της. Κοντολογίς, πρόκειται για την τάση των δεξιών «κλιματοησυχαστών».

Η δεύτερη πολιτική στάση είναι ξεκάθαρα νεοφιλελεύθερη. Ο νεοφιλελευθερισμός δεν αρνείται την ύπαρξη της κλιματικής αλλαγής. Την αναγνωρίζει, αλλά την ενσωματώνει ως πρόβλημα προς «διαχείριση» μέσω αγορών, τεχνοκρατίας και ιδιωτικοποίησης της φύσης. Η κλιματική αλλαγή είναι ένα πρόβλημα των σωστών τιμών και ενσωμάτωσης των «εξωτερικών οικονομιών». Αντί για ριζική αλλαγή του παραγωγικού συστήματος, η κλιματική αλλαγή παρουσιάζεται ως τεχνολογικό ή διαχειριστικό ζήτημα ή ζήτημα επιλογής των σωστών τιμών. Εξαιτίας αυτής της τεχνοκρατικής οπτικής του ζητήματος ο νεοφιλελευθερισμός αρνείται να δει το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής, ως ζήτημα στρατηγικής ανακατεύθυνσης της οικονομίας, γιατί κάτι τέτοιο θα ακύρωνε τις βασικές και θεμελιώδεις παραδοχές του.

Όλες οι μορφές της σύγχρονης πολυκρίσης και πολύ περισσότερο η κλιματική κρίση που προκαλείται από την κλιματική αλλαγή έχουν μεταβατικό χαρακτήρα και αυτό διότι ενέχουν μια μορφή αναντιστοιχίας του μοντέλου κρατικών παρεμβάσεων και δαπανών με τις υπάρχουσες πραγματικές ανάγκες των καπιταλιστικών κοινωνιών. Ενώ δηλαδή οι δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες θα πρέπει να αποκτήσουν μια άλλου είδους σχέση με τον φυσικό κόσμο και τον υπόλοιπο πλανήτη, ο τρόπος, η ποιότητα και η ποσότητα των κρατικών - δημοσίων παρεμβάσεων δεν αντιστοιχεί στις ανάγκες αυτές του επαναπροσδιορισμού. Η συνειδητοποίηση αυτής της αναντιστοιχίας οδηγεί στη διαπίστωση πως αν οι δυτικές κοινωνίες θέλουν να επαναπροσδιορίσουν αυτές τις σχέσεις θα πρέπει να πάψουν να είναι, στο βαθμό που είναι, καπιταλιστικές κοινωνίες και να συμπεριλάβουν στην εσωτερική τους οργάνωση άλλους καθοδηγητικούς σκοπούς.

Όλες οι μεγάλες καπιταλιστικές οικονομίες έχουν αποδεχθεί τους κινδύνους της κλιματικής αλλαγής και έχουν αναπτύξει τις στρατηγικές με τον τίτλο «Νέα Πράσινη Συμφωνία» παραπέμποντας στο New Deal, την πολιτική και οικονομική στρατηγική του Προέδρου των ΗΠΑ F. Roosevelt. Η Νέα Συμφωνία του F. Roosevelt ήταν ένα σύνολο οικονομικών πολιτικών, προγραμμάτων απασχόλησης και δημόσιων έργων που υιοθετήθηκαν από την κυβέρνηση των ΗΠΑ για να

αντιμετωπιστούν οι συνέπειες της Μεγάλης Ύφεσης του 1929. Και μόνο ο παραλληλισμός με την εποχή του μεσοπολεμικού New Deal φτάνει για να μας δείξει ότι οι στρατηγικές Πράσινης Νέας Συμφωνίας βρίσκονται, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, σε αντίθεση με την νεοφιλελεύθερη τεχνοκρατική πρόταση που δίνει έμφαση στους αγοραίους μηχανισμούς τιμολόγησης και στην ιδιωτική ιδιοκτησία των παρεμβάσεων αφού δίνουν έμφαση και πρωτοκαθεδρία στο σχεδιασμό και την παρέμβαση από το δημόσιο τομέα. Εξαίρεση σε αυτήν την αντίθεση αποτελεί το Ευρωπαϊκό πρόγραμμα Πράσινης Νέας Συμφωνίας, έτσι όπως έχει διακηρυχθεί από την Πρόεδρο της ευρωπαϊκής Επιτροπής το 2019. Και στη πράξη όμως η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, ενώ αποδέχεται το μέγεθος του προβλήματος, δεν εξασφαλίζει την συμμετρική κατανομή των ωφελειών, μεταξύ των χωρικών επιπέδων, δεν δίνει λύση σε παλιές ευρωενωσιακές διχοτομήσεις, όπως είναι αυτή του Βορρά – Νότου και του Κέντρου – Περιφέρειας αλλά και σε νέες όπως αυτή του Δανειστή – Οφειλέτη.

Ειδικά στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας η αντιμετώπιση των φυσικών καταστροφών επιβάλλει σε μεγάλο βαθμό την λογική του «Ηθικού Κινδύνου - Moral Hazard». Η λογική του «ηθικού κινδύνου» θεωρεί την απόσυρση του κράτους, από την αντιμετώπιση των φυσικών καταστροφών, επιβεβλημένη με το σκεπτικό ότι οι «παίκτες» της οικονομίας θα πρέπει να αναλαμβάνουν το πλήρες ρίσκο που ενέχουν οι δραστηριότητες τους. Όμως δεν μένει μόνο στο στάδιο του «ηθικού κινδύνου». Οι φυσικές καταστροφές ιδεολογικοποιούνται και οι κρίσεις «φυσικοποιούνται» στο ξέσπασμα των οποίων το μόνο που μένει να γίνει είναι να λειτουργήσουν τα κοινωνικά αντανάκλαστικά και οι μηχανισμοί πολιτικής προστασίας, αποσιωπώντας την ανάγκη της κοινωνικής αλλαγής.

Η κρίση χρέους και η συνεπακόλουθη κρίση του ευρώ μας λέει κάτι για το πως αντιμετωπίζει η ΕΕ τις κρίσεις γενικά αλλά και την κλιματική κρίση που προκαλείται από την κλιματική αλλαγή. Η κρίση γενικά και κυρίως η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, η κρίση του ευρώ 2010 – 2012 και αργότερα οι κρίσεις της πανδημίας και της ενεργειακής κρίσης 2021 – 2023, εργαλαιοποιούνται έτσι ώστε να θεωρούνται δεδομένο «συστατικό» των δυτικών κοινωνιών και οικονομιών που χρήζει διαχείρισης, δηλαδή, διακυβέρνησης και όχι αντιμετώπισης και αναζήτησης της υπέρβασης της ή της διεξόδου. Στη «κρυσιακή πλαισίωση» των σύγχρονων κοινωνιών η έννοια της κλιματικής αλλαγής και αντίστοιχα οι εξαγγελθείσες στρατηγικές αντιμετώπισης της, μπορεί να χρησιμοποιούνται όχι για την αυτονόητη αντιμετώπιση ή και επίλυση της κρυσιακής κατάστασης, αλλά, για τη διατήρηση της ως ένα πειθαναγκαστικό πλαίσιο συμμετοχής των κρατών μελών εντός μιας διαδικασίας οικονομικού συντονισμού.

Κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους το μοντέλο διακυβέρνησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετασηματίστηκε, από ένα μοντέλο αποκεντρωμένου συντονισμού των κρατών μελών, κατά τον οποίο, τα κράτη μέλη είχαν μια σχετική αυτονομία στον καθορισμό της αναπτυξιακής και δημοσιονομικής πολιτικής σε μια λειτουργία συντονισμού από κεντρικά υπερεθνικά όργανα και θεσμούς. Πριν την κρίση, η

δημοσιονομική αυτονομία υπερτερούσε τις δημοσιονομικής πειθαρχίας με αποτέλεσμα αρκετά κράτη μέλη να υπερβαίνουν τα όρια του Συμφώνου Σταθερότητας. Μετά το 2010 αυτό αρχίζει και αλλάζει και η δημοσιονομική σχετική αυτονομία μετατρέπεται σε δημοσιονομική πειθαρχία με υπερεθνική εποπτεία. Στο πλαίσιο αυτό της νέας διακυβέρνησης η Πράσινη Συμφωνία και η γενικότερη περιβαλλοντική πολιτική της ΕΕ προσαρμόζεται απόλυτα και γίνεται στοιχείο της ήπιας επιβολής της γενικότερης στρατηγικής της λιτότητας. Εξαιτίας αυτής της απόλυτης προσαρμογής της περιβαλλοντικής πολιτικής της ΕΕ, στα κελεύσματα της νέας μετακρισιακής διακυβέρνησης της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, μπορούμε να μιλάμε, τεκμηριωμένα, και για «πράσινη» λιτότητα. Η εμπειρία της ενεργειακής κρίσης που ξέσπασε αμέσως μετά την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία, με την μετακύληση των αυξήσεων, στις τιμές καταναλωτή το αποδεικνύει.

Έτσι, η Πράσινη Συμφωνία, ενώ θα μπορούσε να αποτελέσει πλαίσιο συγκρουσιακής πολιτικής, σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, ενσωματώνεται και νορμαλοποιείται όταν συμβαδίζει με τους θεσμούς της νέας διακυβέρνησης της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Αυτό το συμπέρασμα αποτελεί και την μισή απάντηση, που δίνει η εργασία αυτή στο πρώτο σκέλος του πρώτου ερευνητικού ερωτήματος. Η απάντηση στο δεύτερο σκέλος του ερωτήματος αφορά την Μεταρρυθμισιμότητα της ΕΕ. Τόσο οι αντιδράσεις των ευρωπαϊκών θεσμών στις εκδηλώσεις της πολυκρίσης όσο και η αντιμετώπιση της ελληνικής περίπτωσης χρέους και της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ – ΑΝΕΛ καταδεικνύουν ένα αντιφατικό αλλά απολύτως λογικά συνεκτικό πολιτικό συμπέρασμα: Οι θεσμοί της διακυβέρνησης της ευρωπαϊκής ενοποίησης δεν μεταρρυθμίζονται. Όπως λέει ο Werner Bonefeld, η ΕΕ αποτελεί μια συνομοσπονδία εκτελεστικών κρατών, ορνοφιλελεύθερης λογικής, που δεν επιβάλλει στα κράτη τις πολιτικές της αλλά λειτουργεί ως πλαίσιο ελευθερίας όλων των εκτελεστικών εξουσιών που θεσπίζουν τις αγορές και τον ανταγωνισμό αλλά και καθιστούν το ευρώ κυρίαρχο νόμισμα στην επικράτεια τους. Η πολιτική δύναμη που θα αμφισβητήσει αυτήν την συνομοσπονδία αλληλεγγύης, μεταξύ κυριάρχων εκτελεστικών κρατών, θα αντιμετωπίσει τον διοικητικό αποφασισμό (managerial decisionism) και τον εκτελεστικό φεντεραλισμό της ΕΕ και των θεσμών της και γρήγορα η πολιτική της ισχύ θα εξανεμιστεί. Από την άλλη όμως η ΕΕ δεν αποτελεί μια παγιωμένη μορφή οικονομικής ενοποίησης αλλά μια ενότητα που διαφοροποιείται η επανακαθορίζεται συνεχώς διότι αντιμετωπίζει προβλήματα ευστάθειας (και όχι στρεβλής αρχιτεκτονικής). Όλο το μη μεταρρυθμισιμο θεσμικό οικοδόμημα είναι δυνατόν να χρειαστεί επανακαθορισμό του τρόπου λειτουργίας και των κανόνων του, χωρίς να θίγονται οι καταστατικές αρχές της λιτότητας και της δημοσιονομικής υπευθυνότητας. Η κλιματική αλλαγή είναι ένα μακροχρόνιο φαινόμενο που μπορεί να προκαλέσει και ήδη έχει προκαλέσει τέτοιους επανακαθορισμούς. Η βαθιά παρακμή της ηγεμονίας της ευρωπαϊκής πολιτικής είναι μια άλλη ιστορική δύναμη επανακαθορισμού. Αυτή η στιγμή του επανακαθορισμού είναι η στιγμή που δείχνει ότι το μέλλον παραμένει ακόμα

ενδεχομενικό και δεν είναι θεσμικά «κλειδωμένο», όπως θα συνεπαγόταν μια βιαστική ανάγνωση της μη μεταρρυθμισιμότητας της ΕΕ.

Για να απαντήσουμε στο δεύτερο ερώτημα της εργασίας θα πρέπει να δούμε την συγκρουσιακή αλληλεπίδραση των θεσμών της ΕΕ και της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης, με τη δράση των κοινωνικών και περιβαλλοντικών κινημάτων.

Οι Donatella della Porta και Manuela Caiani το 2009 κάνουν κάποιες πολύ σημαντικές παρατηρήσεις για τη σχέση της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης με την ανάπτυξη της στρατηγικής διασταυρούμενης επιρροής (crossed influence) από την πλευρά των κοινωνικών κινημάτων της αντιπαγκοσμιοποίησης. Επισημαίνουν ότι η πολυεπίπεδη διακυβέρνηση που συμβαίνει στο πεδίο της ευρωπαϊκής ένωσης έχει αναγκάσει τα κοινωνικά κινήματα να αναπτύξουν τις στρατηγικές τους, με ιδιαίτερα αποτελεσματικό, τρόπο σε όλα τα χωροχρονικά πεδία που δρα η πολυεπίπεδη διακυβέρνηση της ΕΕ. Μια διασταυρούμενη στρατηγική που οι συγγραφείς ονόμασαν «ευρωπαϊκοποίηση από τα κάτω» δείχνοντας ότι μια «άλλη Ευρώπη» αναδύεται μέσα από τις κινηματικές δράσεις και στρατηγικές και όχι από την προσκόλληση στην θεσμικότητα των πολιτικών στάσεων.

Από την άλλη όμως, η σύγκρουση της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης της κρίσης του ευρώ με τα κινήματα της επόμενης γενιάς των κινημάτων της αντιπαγκοσμιοποίησης, που είναι τα κινήματα της αντιλιτότητας, έληξε με θεσμική νίκη της ΕΕ, επί των κινημάτων και με τη διάσπαση της κινηματικής στρατηγικής της διασταυρούμενης επιρροής. Τα κινήματα δεν κατάφεραν να ανατρέψουν την στρατηγική της λιτότητας, παρά τις κάποιες μικρές «ρηγματώσεις» που επέβαλλαν στο ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο σε μεταγενέστερο χρόνο από αυτόν της σύγκρουσης για την λιτότητα.

Η διδαχή αυτής της ήττας είναι πως η αντιλιτότητα δεν επαρκεί, πλέον, για να συσσωρεύσει δυναμικό για την έναρξη ενός ή πολλών νέων συγκρουσιακών κύκλων. Χρειάζεται ένα ευρύτερο και κρουστικότερο «δια ταύτα» και σε μια προοπτική ρήξης με την ευρωενωσιακή λογική. Κάτι, που η αναγκαιότητα της απάντησης στα ζητήματα της κλιματικής αλλαγής και ο ρόλος των ριζοσπαστικών κοινωνικών και περιβαλλοντικών κινημάτων μπορούν να προσφέρουν. Όπως λέει και ο Γ. Μοσχονάς οι θεσμοί, αν και πανίσχυροι, δεν γενούν πολιτική αλλά μόνο διακυβέρνηση. Αν και εξαιρετικά δύσκολο, εντός της ΕΕ, είναι στο χέρι των πολιτικών δρώντων και των κινημάτων να γεννήσουν την πολιτική ξανά από την αρχή και να την επιβάλλουν στους θεσμούς. Η εργασία συμπεραίνει πως για να μπορέσουμε να πούμε ότι η συγκρουσιακότητα των νέων αιτημάτων μετάβασης σε ένα άλλο παραγωγικό και κλιματικό καθεστώς θα ανατρέψουν τον αυταρχικό ευρωπαϊκό νεοφιλελευθερισμό θα πρέπει να ξαναδούμε τη διπλή έννοια του πολέμου κινήσεων και θέσεων, υπό των πρίσμα των σύγχρονων ευρωπαϊκών κοινωνιών. Οι νέοι συγκρουσιακοί κύκλοι θα πρέπει να αρθρωθούν στο εσωτερικό μιας αναβαθμισμένης Γκραμισιανής στρατηγικής.

Η ρήξη με την ΕΕ έχει χαρακτήρα «πολέμου κινήσεων» αφού θα αναγκαζόταν να σπάσει, άμεσα, το ευρωενωσιακό πλαίσιο και όχι μόνο, για να επιχειρήσει να ανοίξει δρόμο για ένα νέο μοντέλο παραγωγής. Χωρίς όμως έναν μακροχρόνιο πόλεμο θέσεων για την πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική ηγεμονία ένας πόλεμος κινήσεων κινδυνεύει να μείνει χωρίς κοινωνική στήριξη και θεσμική προετοιμασία. Τα περιβαλλοντικά και οικολογικά κοινωνικά κινήματα μπορούν να χτίσουν ένα πλαίσιο πολέμου θέσεων, με εναλλακτική κουλτούρα και θεσμούς στις εθνικές κοινωνίες και διεθνή δίκτυα στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Μπορούν επίσης να καταφέρουν σημαντικές τοπικές νίκες, σε ένα πόλεμο κινήσεων στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών περιφερειών.

6. Βιβλιογραφία.

Adler, D., & Wargan, P. (2023). Decarbonization without democracy: Tennis-ball politics and the EU Green Deal. In *Routledge handbook on the Green New Deal* (p. 330). Routledge.

Bertuzzi, N. (2020). Normalising the 'alter-Europe' or going beyond this Europe? Italian environmental movements' perspectives on Europe, democracy and the ecological crisis. *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 7(3), 291–315. <https://doi.org/10.1080/23254823.2020.1795939>.

Bettelheim, C. (1983) *Μετάβαση στη Σοσιαλιστική Οικονομία*. Εκδόσεις «Μπάιρον».

Bonefeld, W. (2019). *Ισχυρό κράτος και ελεύθερη οικονομία*. Angelus Novus.

C40 Cities (χωρίς ημερομηνία) *Σχετικά με το C40*. Διαθέσιμο σε: <https://www.c40.org/about-c40/> (Τελευταία επίσκεψη: 10 Ιουλίου 2025).

Copley, J. (2019, October 4). An interview with Werner Bonefeld on ordoliberalism and the EU. *Progress in Political Economy (PPE)*. <https://www.ppesydney.net/an-interview-with-werner-bonefeld-on-ordoliberalism-and-the-eu>

Council of the EU (χωρίς ημερομηνία-a) *European Semester*. Διαθέσιμο σε: <https://www.consilium.europa.eu/el/policies/european-semester/#what> (Τελευταία επίσκεψη: 5 Αυγούστου 2025).

Council of the EU (χωρίς ημερομηνία-b) *Fit for 55*. Διαθέσιμο σε: <https://www.consilium.europa.eu/el/policies/fit-for-55/> (Τελευταία επίσκεψη: 5 Αυγούστου 2025).

Daly, M. (2023, September 20) 'Biden uses executive power to create a New Deal-style American Climate Corps', *AP News*. Διαθέσιμο σε: <https://apnews.com/article/biden-climate-corps-conservation-green-new-deal-d1ea0e218c8754b90f8446ad57aed689> (Τελευταία επίσκεψη: 22 Ιουλίου 2025).

Darvas, Z., & Wolff, G. (2021). *A green fiscal pact: Climate investment without breaking the bank*. Bruegel. <https://www.bruegel.org/policy-brief/green-fiscal-pact-climate-investment-without-breaking-bank> (Τελευταία επίσκεψη: 22 Ιουλίου 2025).

Della Porta, D., & Caiani, M. (2009). *Social movements and Europeanization*. Oxford University Press.

Della Porta, D., & Parks, L. (2013). Framing processes in the climate movement: From climate change to climate justice. In H. Garrelts & M. Dietz (Eds.), *Routledge handbook of the climate change movement* (pp. 19–27). Routledge.

EEAS (χωρίς ημερομηνία) *European Semester Autumn Package*. Διαθέσιμο σε: <https://www.eeas.europa.eu/delegations/japan/european-semester-autumn-package->

[creating-economy-works-people-and-planet_en?utm_source=chatgpt.com](#) (Τελευταία επίσκεψη: 6 Αυγούστου 2025).

Elliott, B. (2016). *Natural catastrophe: Climate change and neoliberal governance*. Edinburgh University Press.

EUR-Lex (χωρίς ημερομηνία-a) Διαθέσιμο σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12008E125> (Τελευταία επίσκεψη: 5 Αυγούστου 2025).

EUR-Lex (χωρίς ημερομηνία-b) *Ενημερία εντός των ορίων του πλανήτη μας: 7ο ΠΔΠ (2014-2020)*. Διαθέσιμο σε: <https://eur-lex.europa.eu/EL/legal-content/summary/living-well-within-the-limits-of-our-planet-the-7th-eap-2014-20.html> (Τελευταία επίσκεψη: 6 Αυγούστου 2025).

EUR-Lex (χωρίς ημερομηνία-c) *Ενημερία εντός των ορίων του πλανήτη μας: 7ο ΠΔΠ (2014-2020)*. Διαθέσιμο σε: <https://eur-lex.europa.eu/EL/legal-content/summary/living-well-within-the-limits-of-our-planet-the-7th-eap-2014-20.html#:~:text=%CE%A0%CE%A1%CE%86%CE%9E%CE%97> (Τελευταία επίσκεψη: 14 Αυγούστου 2025)

EUR-Lex (χωρίς ημερομηνία-d) *European Climate Law*. Διαθέσιμο σε: <https://eur-lex.europa.eu/EL/legal-content/summary/european-climate-law.html> (Τελευταία επίσκεψη: 14 Αυγούστου 2025)

Euronews (2021) 'EU wouldn't have plan to be climate neutral without Greta Thunberg, says Frans Timmermans'. Διαθέσιμο σε: <https://www.euronews.com/my-europe/2021/11/24/eu-wouldn-t-have-plan-to-be-climate-neutral-without-greta-thunberg-says-frans-timmermans> (Τελευταία επίσκεψη: 29 Ιουλίου 2025).

Euronews (2024) *Climate activists reflect on EU climate action amid green backlash*. Διαθέσιμο σε: <https://www.euronews.com/green/2024/04/14/climate-activists-reflect-on-eu-climate-action-amid-green-backlash#:~:text=%E2%80%9CWe%20were%20huge%20numbers%20and,national%20organiser%20for%20the%20group> (Τελευταία επίσκεψη: 19 Αυγούστου 2025)

European Climate Pact (χωρίς ημερομηνία) *Σχετικά με την κλιματική αλλαγή*. Διαθέσιμο σε: https://climate-pact.europa.eu/about/climate-change_el (Τελευταία επίσκεψη: 15 Ιουλίου 2025).

European Commission (χωρίς ημερομηνία-a) *The European Green Deal. Striving to be the first climate-neutral continent*. Διαθέσιμο σε: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en (Τελευταία επίσκεψη: 28 Ιουλίου 2025).

European Commission (χωρίς ημερομηνία-b) *The European Green Deal. A growth strategy that protects the climate*. Διαθέσιμο σε: https://ec.europa.eu/stories/european-green-deal/index_en.html (Τελευταία επίσκεψη: 28 Οκτωβρίου 2025).

European Commission (χωρίς ημερομηνία-c) *Biodiversity strategy 2030*. Διαθέσιμο σε: https://environment.ec.europa.eu/strategy/biodiversity-strategy-2030_en?prefLang=el (Τελευταία επίσκεψη: 5 Αυγούστου 2025).

European Commission (χωρίς ημερομηνία-d) *European Climate Law*. Διαθέσιμο σε: https://climate.ec.europa.eu/eu-action/european-climate-law_en (Τελευταία επίσκεψη: 4 Αυγούστου 2025).

European Commission (χωρίς ημερομηνία-e) *Just Transition Mechanism*. Διαθέσιμο σε: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/finance-and-green-deal/just-transition-mechanism_en (Τελευταία επίσκεψη: 4 Αυγούστου 2025).

European Commission (χωρίς ημερομηνία-f) *Zero Pollution Action Plan*. Διαθέσιμο σε: https://environment.ec.europa.eu/strategy/zero-pollution-action-plan_en (Τελευταία επίσκεψη: 6 Αυγούστου 2025).

European Parliament (χωρίς ημερομηνία) *BRIE 614766*. Διαθέσιμο σε: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/614766/EPRS_BRI\(2018\)614766_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/614766/EPRS_BRI(2018)614766_EN.pdf) (Τελευταία επίσκεψη: 5 Αυγούστου 2025).

Fabbrini, S. (2015). *Which European Union?*. Cambridge University Press.

Foster, J. B. (2013). Marx and the rift in the universal metabolism of nature. *Monthly Review*, 65(7), 1–19. <https://doi.org/10.14452/MR-065-07-2013-11>.

Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart; Jessop, B. (1982) *The Capitalist State. Marxist Theories and Methods*. Oxford: Martin Robertson; Jessop, B. (2015) *The State. Past, Present, Future*. Malden, MA: Polity Press.

Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks* (Q. Hoare & G. N. Smith, Eds. & Trans.). International Publishers.

Guardian (2023) ‘EU strikes landmark deal on law to restore and protect nature’. Διαθέσιμο σε: https://www.theguardian.com/environment/2023/nov/10/eu-strikes-landmark-deal-nature-restoration-law?utm_source=chatgpt.com

Klein, N. (2007). *The shock doctrine: The rise of disaster capitalism*. New York, NY: Picador.

Latour, B. (2019). *Δοκίμιο πολιτικού προσανατολισμού στο νέο κλιματικό καθεστώς*. Εκδόσεις Πόλις.

Lavoie, M. (2018) *Εισαγωγή στη μετα-κενσιανή οικονομική θεωρία*. Εκδόσεις Gutenberg.

Lomborg, B. (2001). *The skeptical environmentalist*. Cambridge University Press.

Luise, G. (2024). The historical-institutional evolution and the political dynamics of the European Union's environmental policy. *Perspective Politice*, 17(1–2), 95–105.

Mason, J. (2023) *Revisiting euro crisis*. Διαθέσιμο σε: <https://jwmason.org/slackwire/revisiting-the-euro-crisis> (Τελευταία επίσκεψη: 5 Αυγούστου 2025).

Mason, J. W., & Bossie, A. (2020). Public spending as an engine of growth and equality: Lessons from World War II. *Roosevelt Institute*, 3.

McNeill, J. R., & Engelke, P. (2016). *The great acceleration: An environmental history of the Anthropocene since 1945*. Belknap Press.

Meaker, M. (2024, July 14). She's the new face of climate activism—and she's carrying a pickax. *WIRED*. <https://www.wired.com/story/climate-activism-radical-new-face-lena-lazare>

Mishra, A. (χωρίς ημερομηνία) *The European Green Deal: A Comprehensive Blueprint for a Sustainable Future*. Διαθέσιμο σε: https://www.sprih.com/blogs/the-europeean-green-deal/?utm_source=chatgpt.com (Τελευταία επίσκεψη: 29 Ιουλίου 2025).

New Economics Foundation (2008) *A Green New Deal. Joined-up policies to solve the triple crunch of the credit crisis, climate change and high oil prices. First Report*. Διαθέσιμο σε: <https://neweconomics.org/2008/07/green-new-deal> (Τελευταία επίσκεψη: 20 Ιουλίου 2025).

Ollitrault, S. (2022). From globalization and institutionalization to a new model of radicalization in the twenty-first century. In B. Baumgarten, P. della Porta, & K. Uba (Eds.), *Routledge handbook of environmental movements* (pp. 19–30). Routledge.

Paleari, S. (2024). The EU policy on climate change, biodiversity and circular economy: Moving towards a nexus approach. *Environmental Science & Policy*, 151, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2024.103456>.

Parks, L. (2025) 'How the climate movement shaped the EU: protest cycles and democratic spaces in the European green deal', *Journal of European Integration*, 47(2)

Peters, B. G. (2015). *Pursuing horizontal management: The politics of public sector coordination*. University Press of Kansas.

Pettifor, A. (2018) *To Secure a Future, Britain Needs a Green New Deal*. Διαθέσιμο σε: https://www.versobooks.com/blogs/news/4045-to-secure-a-future-britain-needs-a-green-new-deal?srsltid=AfmBOopM8yqKNXoPP_hyVVO8fNjYSdVo62mwVr4xXTVI25b2gFweBvHa (Τελευταία επίσκεψη: 20 Ιουλίου 2025).

Pettifor, A. (2019). *The case for the Green New Deal*. Verso.

- Pettifor, A. (2023). The Green New Deal: Climate breakdown and power. In K. Tienhaara & J. Robinson (Eds.), *Routledge handbook on the Green New Deal* (pp. 23–35). Routledge.
- Robertson, M. (2024). State, capital and nation in Green New Deal politics: Lessons from the British Labour Party’s 2019 programme. *New Political Economy*, 30(2), 211–224. <https://doi.org/10.1080/13563467.2024.1234567>
- Saez, E. (2024). *Lecture 9: Externalities and climate change*. University of California, Berkeley.
- Saito, K. (2022). *Ο Μαρξ στο Ανθρωπόκαινιο: Προς την ιδέα ενός κομμουνισμού της αποανάπτυξης*. Πλέθρον.
- Scharpf, F. W. (2011). Monetary union, fiscal crisis and the preemption of democracy. *MPIfG Discussion Paper*, 11(2), 27–35.
- Schmidt, V. A. (2020). *Europe’s crisis of legitimacy: Governing by rules and ruling by numbers*. Oxford University Press.
- Smil, V. (2017). *Energy and civilization: A history*. MIT Press.
- Stocker, T.F. (ed.) (2013). *Climate Change 2013: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Supran, G. & Oreskes, N. (2017) ‘Assessing ExxonMobil’s climate change communications (1977–2014)’, *Environmental Research Letters*, 12(8), 084019. Διαθέσιμο σε: <https://doi.org/10.1088/1748-9326/aa815f> (Τελευταία επίσκεψη: 1 Αυγούστου 2025).
- Tett, G. (2021, January 29) ‘Wall Street’s new mantra: Green is good’, *Financial Times*. Διαθέσιμο σε: <https://www.ft.com/content/e5b57ece-0c31-4f42-9229-c8981bc9fd34> (Τελευταία επίσκεψη: 21 Ιουλίου 2025).
- The Conversation (χωρίς ημερομηνία) *Climate strikes: Greta Thunberg calls for system change, not climate change*. Διαθέσιμο σε: <https://theconversation.com/climate-strikes-greta-thunberg-calls-for-system-change-not-climate-change-heres-what-that-could-look-like-112891#:~:text=Climate%20strikes:%20Greta%20Thunberg%20calls%20for%20%27system,%E2%80%93%20here%27s%20what%20that%20could%20look%20like> (Τελευταία επίσκεψη: 19 Αυγούστου 2025)
- Tienhaara, K., & Robinson, J. (2023). Introduction. In K. Tienhaara & J. Robinson (Eds.), *Routledge handbook on the Green New Deal* (pp. 2–10). Routledge.
- Tooze, A. (2021) *Polycrisis: Pandemic, Climate and Democracy*. LSE.
- Von der Leyen, U. (2019) ‘Speech by President von der Leyen in the plenary of the European Parliament at the debate on the European Green Deal’, *European*

Commission Press Corner. Διαθέσιμο σε:
https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_19_6751 (Τελευταία επίσκεψη: 28 Ιουλίου 2025).

White House (2021) *Executive Order on Tackling the Climate Crisis at Home and Abroad*. Διαθέσιμο σε: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/presidential-actions/2021/01/27/executive-order-on-tackling-the-climate-crisis-at-home-and-abroad/#content> (Τελευταία επίσκεψη: 27 Ιουλίου 2025).

Wikipedia (χωρίς ημερομηνία-a) *Climate change denial*. Διαθέσιμο σε:
https://en.wikipedia.org/wiki/Climate_change_denial (Τελευταία επίσκεψη: 15 Ιουλίου 2025).

Wikipedia (χωρίς ημερομηνία-b) *Climatic Research Unit email controversy*. Διαθέσιμο σε:
https://en.wikipedia.org/wiki/Climatic_Research_Unit_email_controversy (Τελευταία επίσκεψη: 29 Ιουλίου 2025).

Wikipedia (χωρίς ημερομηνία-c) *Ende Gelände*. Διαθέσιμο σε:
https://en.wikipedia.org/wiki/Ende_Gel%C3%A4nde?utm_source=chatgpt.com (Τελευταία επίσκεψη: 14 Αυγούστου 2025)

Wikipedia (χωρίς ημερομηνία-d) *European Climate Change Programme*. Διαθέσιμο σε:
https://en.wikipedia.org/wiki/European_Climate_Change_Programme?utm_source=chatgpt.com (Τελευταία επίσκεψη: 14 Αυγούστου 2025)

Wikipedia (χωρίς ημερομηνία-e) *Fossil Future*. Διαθέσιμο σε:
https://en.wikipedia.org/wiki/Fossil_Future (Τελευταία επίσκεψη: 29 Ιουλίου 2025).

Wikipedia (χωρίς ημερομηνία-f) *Readiness 2030*. Διαθέσιμο σε:
https://el.wikipedia.org/wiki/Readiness_2030 (Τελευταία επίσκεψη: 19 Αυγούστου 2025)

Wikipedia (χωρίς ημερομηνία-g) *The Theory of Communicative Action*. Διαθέσιμο σε:
https://en.wikipedia.org/wiki/The_Theory_of_Communicative_Action?utm_source=chatgpt.com (Τελευταία επίσκεψη: 17 Αυγούστου 2025)

Zeitlin, J. (2009). The open method of coordination and reform of national social and employment policies: Influences, mechanisms, effects. In M. Heidenreich & J. Zeitlin (Eds.), *Changing European employment and welfare regimes: The influence of the open method of coordination on national reforms* (pp. 214–245). Routledge.

Αλτουσέρ, Λ. (2010) *Γιατί το κράτος είναι μια μηχανή*. Περιοδικό «Θέσεις», Τεύχος 113.

Βελεγράκης, Γ. (2024). Η πολιτική οικολογία της λιτότητας: Η λιτότητα ως κοινωνικοπεριβαλλοντική συνθήκη. *Κρίση*, 15.

Κανδηλάπτης, Δ. (2025). Επανεξοπλισμός ή επαναπροσδιορισμός της Ευρώπης; Μια κριτική ματιά στο μέλλον της ΚΕΠΠΑ. Ινστιτούτο ΕΝΑ.

<https://enainstitute.org/publication/epanexoplismos-i-epanaprosdiorismos-tis-evropis-mia-kritiki-matia-sto-mellon-tis-keppa>

Κοτρωνάκη, Λ. (2015). Η θεωρία της συγκρουσιακής πολιτικής στη πράξη των κοινωνικών κινήματων: Το κίνημα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Κούση, Μ., & Uba, K. (2024). Μη περιβαλλοντικές οργανώσεις εναλλακτικής δράσης υπό την επιρροή της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης: Μια συγκριτική ευρωπαϊκή προσέγγιση. *Κρίση*, 15.

Μαρξ, Κ. (1996). *Το Κεφάλαιο*. Σύγχρονη Εποχή.

Σεφεριάδης, Σ. Ι. (2017). Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: Μια αποτύπωση. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 27(1), 7–42.

Σταύρου, Π. (2025, August 30). «Ευρώπη»: Η κρυμμένη λογική της στρατιωτικοποίησής της. *Εφημερίδα των Συντακτών*.

https://www.efsyn.gr/stiles/ypografoyn/475908_eyropi-i-krymmeni-logiki-tis-stratiotikopoiisis-tis (Τελευταία επίσκεψη: 6 Αυγούστου 2025).

ΥΠΕΝ (χωρίς ημερομηνία) *Σύστημα εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπών*. Διαθέσιμο σε: <https://ypen.gov.gr/perivallon/klimatiki-allagi/systima-eborias-dikaiomaton-ekpobon/> (Τελευταία επίσκεψη: 6 Αυγούστου 2025).

Χατζησταύρου, Φ. (2018). *Ποιος κυβερνά την Ευρώπη; Οι δομές εξουσίας μετά την οικονομική κρίση*. Εκδόσεις Τζιόλα.